حكومەتی هەرێمی كوردستان - عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەكان

جینۆسایدی گەلی كورد

بۆ پۆلی دەیەمی ئامادەیی

(زانستی، وێژەیی) و قۆناغی یەكەمی خوێندنی پیشەیی و پەیمانگەكان

ئامادەكردنی

ویسی صالح حمد امین عمر علی شریف

عبید خدر فتح الله

پێداچوونەوەی زانستی و هەڵسەنگاندن

د.یوسف معروف دزەیی

چاپی سێیەم ٢٧١٥ كوردی ٢٠١٥ زایینی ١٤٣٦ كۆچی

سەرپەرشتی زانستی: ویسی صالح حمد امین

سەرپەرشتی هونەری چاپ : عوسمان پیرداود گواز

ئاری محسن احمد

نەخشەسازی بەرگ و ناوەرۆك: ئاری محسن احمد

تایپ: ویسی صالح حمد امین

ناوەرۆك

بەش	بابەت	لاپەڕە
	پێشەكی	٥
بەشی یەكەم	بەعەرەبكردن و ڕاگواستن	٧
بەشی دووەم	كــــــوردی فەیلی	٣٥
بەشی سێیەم	كۆمەڵكوژی بارزانییەكان	٤٣
بەشی چوارەم	بەكارهێنانی چەكی كیمیاوی	٥٣
بەشی پێنجەم	ئەنفال	٦٢
بەشی شەشەم	جینۆساید	٨٩

پێشەکی

لەسەرەتای سەدەی بیستەم کە دەوڵەتی عێراق لە لایەن ئینگلیزەوە دامەزرا، پێکهاتەیەکی نامۆ و دوور لە ئارەزووەکانی گەلی کوردستان بوو ، بۆیە ئەم قەوارە نوێیە، بۆ چەسپاندنی پێگەی خۆی بەردەوام دانیشتوانەکەی توشی نەهامەتی وماڵوێرانی و قەیران کردوە . دەسەلاّتدارانی عێراق هەر لەسەرەتاوە بە هەموو شێواز و ئامرازێك سڵیان لە گۆڕینی پێکهاتەی نەتەوەیی و کەلتووری و کۆمەلاّیەتی و رۆشنبیری و دیمۆگرافی و جوگرافی ناوچەکە نەکردۆتەوە، بە پەیرەوکردنی تاوانی راگواستن و بەعەرەبکردن و بەکارهێنانی هێز و سوپاو چەکی کوشندەی کۆمەلکوژی قەدەغەکراوی نێودەوڵەتی و زیندانی کردن و شونبزرکردنی هاووڵاتیانی سڤیلی بێتاوان و سوتاندنی رەز و باخ و گوند و شارۆچکەکان و لەناوبردنی ژێرخانی ئابووری ناوچەکە بۆ ئەوەی رۆڵەکانی ملکەچ بکات بۆ ویست و مەرامەکانی خۆیان .

دواجار لە کۆتایی هەشتاکانی سەدەی بیستەم، تاوانەکان لە سەردەمی بەعسیەکان گەیشتە لوتکەی درندایەتی بەرامبەر گەلی کوردستان ، کە دیارترینیان تاوانەکانی بەدناوی (ئەنفال)بوو، لە بەرچاوی کۆمەلگەی نێودەوڵەتی دژ بە گەلی کوردستان ئەنجام درا . دەتوانین ئەم تاوانە بە گەورەترین تاوانی سەردەم هەژمار بکەین کە دەرهەق بە مرۆڤایەتی کرابێت لە کوردستان.

مەبەست لە ئامادەکردنی ئەم بابەتە، ناساندنی ئەم تاوان و رەشەکوژییە کە بەرامبەر بە گەلی کورد ئەنجام دراوە، بۆ ئەوەی نەوەکانمان رابهێنین و لە بیری نەکەن و بیکەنە وانەیەك بۆ داهاتوویان، کە بنیادی کۆمەڵگەی کوردستانی نوێی

لـه سـەر دابمـەزرێنین، دووربێـت لـە گیـانی رەگەزپەرسـتی و تونـدو تیـژی وهەڵسوکەوتی نامرۆڤانە دەرهەق بە هاونیشتمانیانی کوردستان .

بابەتی جینۆسایدی گەلی کورد لە شەش بەش پێکهاتووە ، بە پێی زنجیرەی مێژووی رووداوەکان جێگیر کراوە، لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق کـە بریتیـە لـە (بـە عـەرەبکردن و راگواسـتن، لـە نـاوبردنی کـوردە فەیلیـەکان، کۆمـەڵکوژی بارزانییـەکان، بـەکارهێنانی چـەکی کۆمـەڵکوژی ، ئـەنفال و قۆناغەکانی لە ناوبردن و کاریگەری بەسەر کۆمەڵگەی کوردستان .

لە ئامادەکردنی ئەم بابەتە رەچاوی بەشەوانەی دیاریکراوی وەرزی خوێنـدن کراوە ، کە سنووردارە، چونکە بابەتەکە تازەیە، لەوانەیە کەم وکوڕی تێدابێت، بۆیە داواکـارین لـە مامۆسـتایانی بـەڕێز هـەر تێبینی و سـەرنج و رەخنەیـەکیان دەربارەی بابەتەکە هـەبێت سوپاسیان دەکـەین ئاگادارمـان بکەنـەوە، تـاوەکو بتوانین لە چاپی ئایندە سوودیان لێوەرگرین. هیـواداریـن توانیبمـان تارادەیـەك خزمـەتمان بـەو گیانـە بـۆ تاوانانـە کردبێـت کـە بوونـە ئامـانجی مەرامـەکانی سیاسەتی دڕندانەی دەسەڵاتدارانی عێراق.

لـە کۆتایـدا سوپاسـی هـەموو ئـەو لایـەن و کەسـە دڵسـۆزانە دەکـەین کـە هاوکارمان بوون لە ئامادەکردنی ئەم بابەتە بـە تایبـەتی (**وەزارەتـی کاروبـاری شـەهیدان و ئـەنفالکراوەکان و ئەنسـتیوتی کـوردی بـۆ ڤیکتۆمۆلـۆجی و بەرەنگاربوونەوەی جینۆساید و سەنتەری ئەنفال بۆ بە دواداچوونی ئـەنفالکراو وبێ سەر و شوێنەکانی کوردستان**)بە ڕێنمایی و سەرچاوە یارمەتیان داین .

دەستەی ئامادەکار

بەشی یەکەم

بەعەرەبکردن و راگواستن

دەسپێک:

بیرۆکەی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، لە هەردوو ویلایەتی بەسرە و بەغدا، قەوارەیەك بوو، ئینگلیز دایتاشیبوو، بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە ستراتیژیەکانی، بۆیە لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە دەوڵەتی نەتەوەیی عێراقەوە، شتێکی یەکجارەکی بوو لە سیاسەتی بەریتانیا. بە لەبەرچاوگرتنی هۆکاری ئابووری و بەرژەوەندیەکانی بەریتانیا.

بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ١٩٢٥/١/١٦ بە فەرمی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی کردە بەشێك لە جەستەی سیاسی دەوڵەتی نەتەوەیی عێراق، بەڵام بەشێکی جیاواز، هەر بۆیە رژێمە عێراقییە یەك لەدوای یەکەکان، بەردەوام لە هەوڵی دارشتنەوەی پێکهاتەی نەتەوەیی و جوگراف و مێژویی ئەم هەرێمە بوون، بەدارشتنێکی عەرەبیانە لەپێناو نەهێشتنی هەموو مۆرکێکی جیاواز لەنێوان عێراقی عەرەبی و کوردستاندا. ئەم کارەشیان لەرێی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستنی دانیشتوانەوە بەئەنجام گەیاند.

سنوری کوردستانی عێراق

دیاریکردنی سنووری باکوور و باکووری رۆژئاوا و رۆژهەلاتی کوردستانی عێراق، کارێکی ئاسانە، چونکە رێك لەگەڵ سنووری نێودەوڵەتی، ئێران و تورکیا و سوریا رێکدەکەوێت، بەڵام ئەوەی سەختە باشوور و باشووری

ڕۆژئاوایــە، کــە بــەردەوام جێــی نــاکۆکی و ململانێــی کــورد وحکومەتــە عێراقییەکان بووە. بەشێکی زۆری مێژوو نووس و ئەکادیمی کورد و عـەرەب و بیـانیش پێداگری دەکـەن کـە زنجـیرە گردۆلکـەکانی حـەمرین/ مـەکحول دەکەوێتە باشوور و باشووری ڕۆژئاوا، کە سنوری نێوان هەرێمی کوردستان و بەشەکانی تـری عێراق پێکدەهێنێت. بـە پشتبەسـتن بـە سـەرژمێری ساڵی (١٩٥٧)، دانیشتوانی کورد بەم شێوەی خوارەوە پۆلێن دەکرێت:

١. پارێزگاکانی دهۆک کـە (بەشـێك بـوو لـە موصـل) و هـەولێر و سـلێمانی و کەرکوك.

٢. سەرجەمی ناحیە و قـەزاکانی پارێزگـای موسـڵ جگـە لـە قـەزای موسـڵ و بەعاج و حەزەر.

٣. قــەزای خانــەقین و کفـری و دوزخورمـاتو و مەنـدەلی، جگـە لـە ناحیـەی (بەلەدروز) لە پارێزگای دیالە.

٤. قەزای بەدرە لە پارێزگای واسیت. بڕوانە نەخشەی (١).

بەعەرەبکردن و ڕاگواستن

دوای ساڵی (١٩٢٥) کە ویلایەتی موسڵ بە نەخشـەی سیاسـی عێراقـەوە لکێنرا، کورد لە زۆرینـەی نەتـەوەیی دەبێتـە کەمینـە بـە گوێرەی دەوڵـەتی عێراقیــەوە. لــەو ڕۆژەوە کــورد وەك کەمینەیــەك بــەردەوام لــەژێر ڕەحمــی شـۆفینی و نەتەوەپەرسـتی ڕژێم و دەسـەڵاتە جیاوازەکـان دابـووە، بـەپێی دروشمی: (گەلی عێراق بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب و عێراقیش بەشێکە لـە نیشتمانی عەرەبی). کورد بەشێك بووە لـە گـەلی عێراق دوای سـاڵی ١٩٢٥، هەرگیز بەشێك نەبووە لە نەتەوەی عـەرەب. هـەرێمی کوردسـتان کـە ئێسـتا

بەشێکە لە خاکی عێراق، هەرگیز بەشێك نەبووە لـە نیشـتمانی عـەرەبی. بـە لکانـدنی باشـووری کوردسـتان (ویلایـەتی موسـڵ) بـە عێراقـەوە هـەرێمێکی جـوگرافی جیـاواز دەبێتـە بەشـێك لـە جەسـتەی سیاسـی دەوڵـەتی نەتـەوەیی(قـومی) عێـراق. بـەردەوام رژێمـە نەتەوەپەرسـتە عێراقییـەکان سـەبارەت بـە یـەکێتی خـاکی عێـراق و ئاسایشـی. نەتـەوەیی و ئـابووری، کوردیان کردۆتە مەترسی بۆ پارچە پارچە کردن، بۆیە رژێمە عێراقییەکان بە پاشـایەتی و کۆنەپارێزیانـەوە تـا کۆمـاری و چـەپ و پێشـکەوتنخوازیان، لـە هەوڵی دارشتنەوەی شێوەی نەتەوەیی و دیمۆگرافی و جوگرافیەکانی هـەرێمی کوردستان بوونە، بە دارشـتنەوەیەکی عەرەبیانـەی نەخشـە بۆدارێـژراو، بـۆ نەهێشتنی جیاوازییە ریشەییەکانی نێوان کوردستان و بەشەکانی تری عێـراق لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوە:

١. کوردستان ناوچەیەکی دەوڵەمەندە بەسامانی نەوت و کانزا.
٢. هەرێمێکی گرنگە بۆ دابینکردنی ئاسایشی خۆراکی.
٣. خاکەکەی بەپیتە و سەرچاوەی ئاوی زۆری هەیە.
٤. شوێنی ستراتیجی دەکەوێتـە نێـوان سـنووری سێکوچـکەی هەرسـێ دەوڵەتی تورکیا و ئێران و سوریا.

سیاسـەتی بەعـەرەبکردن و راگواسـتن بـە بەرنامەرێـژی بـوو، کـە دەتـوانین مێژووی ئەم وڵاتە بە مێژوویێکی ترسناك لە گۆرینی هاوکێشەکان بـە قـازانجی زۆرینـەی عـەرەبی لـە قەڵـەم بـدەین. بـە گواسـتنەوەی دانیشـتوانی کـورد و نیشتەجێکردنی عەرەب لە جێگەیان، بەتایبەتی لەم سێ دەڤەرەدا:
(جەزیرە ، کەرکوك ، رۆژهەلاتی بەغدا(هەرێمی کوردە فەیلیەکان).

نەخشەی ژمارە (١) بەعەربکردن و راگواستنی دانیشتوانی کورد لە هەرێمی کوردستان*

* لە نەخشەکانی سەردار محمد عبدالرحمن / ئەتلەسی هەرێمی کوردستانی عێراق .

ئەم پرۆسەیە هاودەم بوو لەگەڵ کردە سەربازییەکان، کە هێز و سوپاکانی حکومەتی عێراق لە ناوچە کوردنشینەکان ئەنجامیان دەدا، بە وێرانکردن و روخاندن و راگواستنی دانیشتوانی گوندە کوردیەکان و کۆکردنەوەیان لە کۆمەڵگا زۆرەملێیەکاندا.

سەبارەت بەسیاسەتی یەکخستن و یەککردن لە ئەزمونی دەوڵەتی عێراقدا، بەتایبەتی لە تێروانینی رژێمی بەعسەوە دوای ساڵی (١٩٦٨)، ئامانجی دوورکەوتنەوە بووە لە بیرۆکەی (عێراقی بوون) و نزیک بوونەوە بووە لە بیرۆکەی (بەعەرەبوون ـ العروبة).

بەعەرەبوون: بریتییە لە کرداری پێناسەکردنی سەرجەم دام و دەزگاکانی دەوڵەت و سیستەم و فەلسەفەی حوکمڕانی لە چوارچێوەی بیری نەتەوەپەرستی عەرەبیدا. بە واتایەکی تر ئەزمونی عێراقی بۆ گەشەپێدان و دروستکردن و چەسپاندن و پابەندبوونی عەرەبایەتی کاریکردووە، بە چەوساندنەوەی نەتەوەکانی تر. عێراقی بوون لە تێروانینی بەعسەوە تەنها یەک واتای هەیە، ئەویش بەعەرەبوونە. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە تایبەتمەندی حوکمی بەعس پەنابردن بووە بۆ توندوتیژی، وەک رێگە چارەیەک بۆ مەسەلەی فرە نەتەوەیی، بەسەر گەلانی عێراق بەگشتی و عەرەبە شیعەکانی باشوور و کوردەکانی باکوور بەتایبەتی رەنگیداوەتەوە.

ئەگەر سەرنج لە کرداری سیاسەتی بەعەرەبکردن بدەین، وەک رێگایەک بۆ سڕینەوەی شوناسی نەتەوەیی گەلی کورد، دەبینین بە دوو ئاراستەی هێزی کاریانکردووە. جۆرێکیان بریتی بووە لە گۆڕینی ناوی شوێنە کوردیەکان و دەرکردنی کورد لە زێدی باب و باپیرانیان و نیشتەجێکردنی

عـەرەب لـە جێگایانـدا. یـاخود کـارکردن بـۆ گـۆڕین و شـێواندنی مێـژووی نەتــەوەی کــورد و شــوێنەوارە دێرینــەکانی، کــە کوردبــوونی ناوچــەکە دەسەلمێنێت، بۆنمونە رژێمی بەعس کەوتە هەوڵی تێکدانی قـەڵای کـەرکوك. رۆژی ١٩٩٩/١٠/٥ لـە سـیمنارێکی زانکـۆی تکریـت بـە ئامـادەبوونی کەسـی دووەمی رژێمی بەعس (عزت الدوری)، لـە بـەردەم کۆمـەڵێك ئەکادیمیسـتی و دیپلۆماتی عەرەب و بیانیدا، لە وتارێکیدا رایگەیاند **(پێویسته بـەووردی چـاو بە کتێبەکانی مێژوودا بگێڕین بۆ ئـەوەی راسـتیە مێژووییـەکان بدۆزینـەوە، سەلاحەدینی ئەیوبی پاڵەوانێکی عەرەبە نەك کورد)**. بێگومان سەرجەمی ئەم کـۆڕ و سـیمینارانە دەچـنە چوارچـێوەی قوتابخانــەی بابــەتی (المدرسـة الموضـوعیة)، بـۆ دیـاریکردنی شوناسـی نەتـەوەیی عـەرەبی، بـەلام لـە نـەوەدەکانی سـەدەی رابـردوو (بیسـت)، حکومـەتی عێـراق رێگایـەکی تـری گرتەبەر بۆ گۆڕینی شوناسی نەتەوەیی کورد، ئەویش بە دابەشکردنی فۆرمی راستکردنەوەی باری نەتەوەیی (استمارة تصحیح القومیة). لـە هـەمان کاتـدا ویسـتویەتی رۆڵێکـی یاسـایی و ئارەزوومەندانـە بـدات بـە گـۆڕینی شوناسـی نەتـەوەیی. کـە بێگومـان فشـارێکی ئێجگـار زۆر هـەبووە بـۆ پڕکردنـەوەی فۆرمەکـە. سەرپێچـیکردن لـە پڕکردنـەوەی ئـەم فۆرمــە، بـریتی بـوو لـە بەندکردن، دواتر راگواستن بۆ ناوچەکانی ژێر دەسـەلاتی حکومـەتی هـەرێمی کوردستان.

قۆناغەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستنی کورد :

قۆناغەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستنی کورد، هەر لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقەوە دەستپێکردووە، کە بەم شێوەیە دەتوانین چەند قۆناغێکی جیاواز دەستنیشان بکەین، لە مێژووی دەستپێکردنی ئەم سیاسەتە، کە ئەمانەن:

١. قۆناغی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە تاکو روخانی رژێمی پاشایەتی، لەنێوان ساڵانی (١٩٢٥ ـ ١٩٥٨).

٢. قۆناغی دامەزراندنی سیستەمی کۆماری تاکو روخانی حکومەتی عەبدولکەریم قاسم، (١٩٥٨ ـ ١٩٦٣).

٣. قۆناغی حوکمی حەرەس قەومییەکانی بەعس تاکو کودەتای جاری دووەمی بەعسیەکان، (١٩٦٣ ـ ١٩٦٨).

٤. قۆناغی چەسپاندنی دەسەڵاتی حیزبی بەعس تاکو هەڵگیرساندنی شەڕی خوێناوی، ئێران ـ عێراق)، لەنێوان ساڵانی (١٩٦٨ —١٩٨٠).

٥. قۆناغی پیادەکردنی جینۆسایدی کورد لەلایەن بەعسەوە تاکو راپەڕینە جەماوەرییەکەی کوردستان لە ساڵی ١٩٩١، لەنێوان ساڵانی (١٩٨٠ — ١٩٩١).

٦. قۆناغی دوای راپەڕین، لەنێوان ساڵانی (١٩٩١—٢٠٠٣) کە بەشێکی خاکی کوردستان لەژێر دەسەڵاتی رژێمی بەعس مابۆوە.

٧. قۆناغی دوای روخانی رژێمی بەعس لە ناوچە دابڕێنراوەکان، لە ساڵی (٢٠٠٣ تاکو ئێستا)، کە کێشەیەکی زۆری لەسەرە، لەنێوان کورد و دەسەڵاتی ناوەندی لە بەغدا لەلایەك، دانیشتوانی کوردو گروپە تیرۆرستەکان لە لایەکی تر، کە هەڕەشە لە گیان و سامانی هاوڵاتیانی کوردنشینی ناوچەکانی (سەعدیە و جەلەولا و قەرەتەپە و شەنگال و رۆژئاوای کەرکوك دەکەن، بۆ بەزۆر دەرپەڕاندنیان لە شوێنەکانیان بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی هەرێمی کوردستان.

قۆناغی یەکەم: (١٩٢٥ - ١٩٥٨)

ئەم قۆناغە هەموو سەردەمی پاشایەتی دەگرێتەوە، بەتایبەتی لەو کاتەی کە ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە لکێنرا، بە رۆژگارێکی نائارام دادەنرێت، کە سیستەمی حوکمڕانی و باری ئاسایشی گشتی و ئیداری عێراق لە قۆناغەکانی سەرەتایی بوو پلان و بەرنامەی کاری نەبوو بەڵام کرداری بەعەرەبکردن و راگواستنی کورد وەك پێویستیەکی رەگەزپەرستی و لەسەرخۆ بوو بەڵام بە پێی بەرنامە و پلانی دارێژراو. لە رووی جوگرافیش روویەرێکی کەمی گرتۆتەوە. هەروەها لەم قۆناغە گەورەترین شاڵاوی راگواستنی کوردە فەیلییەکان بەڕێوەچوو لە دووای دەرچوونی یاسای رەگەزنامەی عێراقی(قانون الجنسية العراقية) کە بە رەچەڵەکی ئێرانیان دادەنان. ساڵی ١٩٣٢ لە چوارچێوەی سیاسەتی ناڕاستەوخۆی بەعەرەبکردن بڕیاری ژمارە (٥٠)ی تایبەت بە رێکخستنی مافی زەوی و زار دەرکرا. کە ساڵی ١٩٣٨ گۆڕدرا بە یاسای ژمارە (٢٩). لەم یاسایە مافی خاوەنداریەتی بەرەسمی درا بەو هۆز و بنەماڵانەی نیشتەجێی ئەو زەویانەن کە لەسەری دەژین. بەپێی ئەم یاسایە خاوەنداریەتی و تاپۆکردنی زەویە کشتوکاڵیەکانی کوردی گرتەوە، کە چەندین هۆز و عەشیرەتی کۆچەری عەرەب لە ناوچە کوردیەکان نیشتەجێکران، بەتایبەتی لە ناوچەکانی خوارووی رۆژئاوای کەرکوك و دەشتی قەراج و کەندێناوە و گوێڕو زەممار. بەپێی راپۆرتێکی وەزارەتی کاروباری کۆمەڵایەتی عێراق لە رۆژی (١٩٥٨/٥/١١) دەرچووە، دەرکەوتووە لەنێوان ساڵانی (١٩٤٧-١٩٥٧)، لیوای کەرکوك (٢٨٠٠٠)کەس و لیوای موسڵ (١٧٠٠٠)کەسی بۆ رەوانەکراوە، کە زۆربەیان پێدەچێت لە لیوای عەممارەوە هاتبن.

پـرۆژەی حەویجـە کـە لەسـاڵی (١٩٣٦)دەسـتپێکرد و (١٩٤٠) تـەواوبوو. بەتەواوبوونی ئەم پرۆژەیـە چـەندان هـەزار ماڵـە عـەرەبی کۆچـەری هێنراتـە ناوچـەکە، بـەپانتایی ئـەو زەویانـەی لـە پرۆژەکـە سـوودی لێبینیـوە بـۆ نیشتەجێکردن. ژمارەی ئەو عەرەبانەی لەم ناوچەیەدا نیشتەجێکران، بەپێی ئاماری ١٩٥٧ گەیشتۆتە (٢٧٧٠٥) کەس، لە (٢٢٨) گوندی نوێدا. بەهـەمان شێوە سالّی ١٩٥١ لـە پـرۆژەی مـەخمور لـە (٥٠ – ١٠٠ دۆنم) زەوی بەسـەر (٧٠) خێزانی عەرەبدا دابەشکرد.

نیشتەجێکردنی هۆز و خێڵە کۆچەرییە عەرەبییەکان لە ناوچە کوردییەکاندا، بەزۆری ئەو ناوچانەی گرتووتەوە کـە سنووری بەیـەك گەیشـتن پێکدەهێنن لەنێوان کوردستان و ویلایەتی بەغدا، بەرەو قوڵایی خاکی کوردستان، هەر لە خانەقین و مەندەلی یەوە بۆ دووز و خوارووی کەرکوك و خوارووی مەخمور تا دەگاتـە شـەنگال، لـە ناوچـەی شـەنگال هـەر لـە سـاڵانی پـێش دامەزرانـدنی دەوڵەتی عێراق هـەزاران رەوەنـدی هـۆزی کۆچـەری(شـەمەر و عبید و طـي) نیشتەجێکران، ئەم پرۆسەیە لـە دوای دامەزرانـدنی دەوڵـەتی عێـراقیش هـەر بەردەوام بوو.

بێگومان نیشتەجێکردنی هۆز و خێڵە عەرەبییـەکان لـە ناوچـە کوردییەکانـدا بـاری دیمـۆگرافی دانیشـتوانی لـە رووی پێکهاتـەی نەتـەوەیی بەشـێوەیەکی بەرچاو گۆڕیوە. جگە لەمانە بەهۆی دامەزراندنی پیشەسازییە پەترۆلیـەکانی کۆمپانیای نـەوتی عێـراق، لـە شـاری کـەرکوك چـەندین گـۆڕانی دیمـۆگرافی و نەتـەوەیی بەسـەر ناوچـەکە داهێنـا. چـونکە کۆمپانیاکـە ژمارەیـەکی زۆری کرێکـاری عـەرەبی لـە پارێزگاکـانی دیکـەوە هێنایـە پارێزگـای کـەرکوك و نیشتەجێکران. چەندەها گەڕەکی نوێ لـە شـاری کـەرکوك دروسـتکران، وەك گەڕەکی (عەرەفە) (کرکوك الجدیدة).

قۆناغی دووەم:(١٩٥٨ - ١٩٦٣)

ئەم قۆناغە لەو کاتەوە دەستپێدەکات، کە رژێمی پاشایەتی لە ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ هەرەسی هێناو بۆ یەکەمجار سیستەمی کۆماری لە عێراق راگەیاندرا. هەرچەندە ئەم شۆڕشە لە سەرەتادا زۆربەی گەلانی عێراق پشتگیریان لێکرد. هەڵوێستی عەبدولکەریم قاسم بەرامبەر کورد ئەرێنی بوو، بانگهێشتی سەرکردە کوردە دوورخراوەکانی کردەوە بۆ عێراق، بەتایبەتی بارزانی. لە (١٩٥٨/١٠/٦)، مستەفا بارزانی لەلایەن عەبدولکەریم قاسم بە گەرمی پێشوازی لێکرا، لەبەرامبەردا مستەفا بارزانی تەواوی توانای خۆی و پارتەکەی بۆ شۆڕشی (١٤ی تەمووز) دەربڕی. بەتایبەتی کە دەستوری کاتی کۆماری عێراق، لە مادەی سێیەمدا ئاماژە بەوە دەکات، کورد و عەرەب، لەو نیشتمانەی ناوی عێراقە هاوبەشن. بەڵام رۆژگارەکانی دواتر دەریانخست، هەڵوێستی نەگۆڕی رژێمی سیاسی عێراق لەبەرامبەر کێشەی کورد هەر ئەو سیاسەتەیە کە پێشتر لە رێگای بەعەرەبکردن و راگواستنی دانیشتوانی کورد پەیڕەو دەکرا.

لەدوای سەرکەوتنی شۆڕش بە ماوەیەکی کورت (زعیم نازم تەبەقچەلی)، وەك سەرکردەی فیرقەی دووی سوپای عێراق دیارکرا، بارەگاکەی لە کەرکوك بوو، کە سەرپەرشتی هێزی سوپای عێراق لە باکوور دەکرد. لەم ماوەیەدا رۆڵێکی بەرچاوی بینی لە بەعەربکردنی ناوچە کوردییەکان، بەتایبەتی لەشاری کەرکوك. سەبارەت بە مادەی سێی دەستوری کاتی عێراق، کە دان بە مافی کوردەکان دادەنێ، بەتەواوەتی فەرامۆش کرا. ئەمە سەرەرای ئەوەی هەر برگەی دووەم لە هەمان دەستور بە تەواوەتی دژی مادەی سێیەمە، کە

دەڵێت: (عێراق بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب). لەدرێژە پێدانی سیاسەتی بەعەرەبکردنی ناوچە کوردییەکان، دەسەڵاتدارانی عێراق دەستیانکرد بە دابەشکردنی زەوی بەسەر عەشیرەتە کۆچەریە عەرەبەکان، بەتایبەتی نیشتەجێکردنی ژمارەیەکی زۆر لە خێڵە کۆچەرییە عەربەکانی ناوچەی جەزیرە. لە ساڵی (١٩٦٠) ناحیەی رەبیعە دروستکرا و (١٦) ئاوایی بۆ عەرەبەکان کرایەوە. لە تەلەعفر (١٢)و لە شەنگال (١٥)، لە ناحیەی عەتبە(٨) ئاوایی بۆ عەرەبەکان کرایەوە. جێی ئاماژە پێدانە هەر لەم قۆناغەدا چەند گۆڕانکارییەکی کارگێڕی بەسەر چەند ناوچەیەکی زۆرینەی کورد هێنرا، کە بەمەبەستی شێواندنی دیمۆگرافیای شارە کوردییەکان بوو. لەساڵی (١٩٦٢) قەزای حەویجە پێکهێنرا، لە رووی هاوکێشەی دیمۆگرافییەوە (١٧٪)ی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك پێکدەهێنێت. کە زۆربەی دانیشتوانی قەزاکە خێڵە عەرەبیەکان بوون، کە پێشتر لەو ناوچەیە نیشتەجێکرابوون.

قۆناغی سێیەم: (١٩٦٣- ١٩٦٨)

ئەم قۆناغە لەدوای کودەتاکەی حەرەس قەومیەکان دێت کە بەسەرکردایەتی (عەبدولسەلام محەمەد عارف) لە (٨)ی شوباتی١٩٦٣ لە دژی عەبدولکەریم قاسم ئەنجامدرا. ئەم دەسەڵاتە هەر لە سەرەتای دەست بەسەر داگرتنی دەسەڵات، هیچ پرۆژەیەکی ئەرێنانەی پێنەبوو، بۆ چارەسەرکردنی ئاشتیانەی کێشەی کورد لە عێراق. لەم سەردەمەدا عەبدولسەلام محەمەد عارف کەوتە پەیڕەوکردنی سیاسەتی یەکێتی عەرەبی

(الوحدة العربية) كە هەڵقوڵاوی بیروبۆچونی رەگەزپەرستی نەتەوەیی بوو، بە پێکهێنـــانی حیزبێکـــی نـــوێ هـــەموو عێـــراق بگرێتـــەوە بـــەناوی یـــەکێتی سۆسیالیسـتی عـەرەبی (الاتحـاد العربـي الاشـتراكي). لـە هـەمووی سـەیرتر بانگەشەی (پارتی دیموکراتی کوردسـتان)ی کـرد، کـە لـە چوارچێوەی ئـەم پارتە نوێیەدا خۆی بتوێنێتەوە.

لەم قۆناغەدا پرسێکی سیاسـی زۆر گرنگ هاتـە ئاراوە، کـە پەیوەنـدی بـە پرۆسەی بەعەرەبکردنەوە هەبوو، ئەویش دەوڵەتی یـەککرتوی عـەرەبی بـوو (الجمهوریـة العربیـة المتحـدة)، هـەر سـێ وڵاتـی میسـر و سـوریا و عێراقـی دەگرتەوە. دەسەڵاتدارانی عێراق وایان دەروانیە کورد وەك کۆسپی سەرەکی بەردەم ئەم یەککرتنە. کوردیش لەلای خۆیەوە ئەم پرۆژەی بە مەترسییەکی گـەورە بـۆ سـەر شوناسـی نەتـەوەیی خـۆی دەزانـی، چـونکە لـەکاتی دروسـتکردنی ئـەم دەوڵەتـە رەگەزنامـەکان (الجنسیات) لـە هەرسـێ وڵاتـدا دەگۆردرا، بۆ رەگەزنامەی عەرەبی. بۆنمونە هاووڵاتی عێراقـی، کـە هـەڵگری رەگەزنامەی عێراقییە، ئەو کات دەبوایە بگۆردرێت بۆ رەگەزنامـەی عـەرەبی نە لەدوور نە لەنزیك هیچ تایبەتمەندیەکی گەلی کوردیان بەهەنـد وەرنـەگرت، چ لەرووی جیاوازی نەتەوەیی یا جوگرافییەوە. لە ئایاری (١٩٦٣) گفتوگۆی نێوان کورد و حکومەتی عێراقی گەیشتە بنبەست. هەر لە حوزەیرانی هـەمان سـاڵدا، هێرشـی سـەربازی حکومـەت بۆسـەر شـار و گونـدەکانی کوردسـتان دەستپێکرد. بۆ نمونە لـە شـاری سلێمانی قەسابخانەیەکیان ئەنجامـدا کـە (٢٨٠) دووسەدو هەشتا کەسی مەدەنی بێتاوانیان گوللەباران کـرد. لـە (٩ی تەمووزی ١٩٦٣) لە شاری کۆیە (٢٠) بیست کـەس، پـاش بەسـتانەوەیان بـە ستوونی سەرشەقامەکان گوللـەباران کـران. حکومـەت لـەو سـەردەمە کەوتـە

پەیڕەوکردنی جینۆسایدکردنی گەلی کورد، بە دەرکردن و ڕاگوێزانی گوندە کوردییەکان و نیشتەجێکردنی ژمارەیەکی زۆری خێڵە کۆچەرییە عەرەبەکان لە جێگایاندا، بەتایبەتی لە پارێزگای کەرکوک و هەولێر. بۆنمونە تەنیا لە پارێزگای هەولێر (٢٧) گوند بە زۆرەملێ چۆلکران، بە پاساوی پاراستنی بیرە نەوتەکانی ناوچەکە و نیشتەجێکردنی عەرەب لەجێگایان و پڕ چەك کردنیان و هاوکاری کردنی داراییان.

ڕژێمی عێراق بۆ پەیڕەوکردنی سیاسەتی بەعەرەبکردن و ڕاگواستن دەستیکرد بە:

١. وێرانکردنی ئەو گوندانەی کە نزیك شاری کەرکوك بوون، بەتایبەتی ئەوانەی نزیك بیرە نەوتەکان، کە (١٢) گوند بوو، وەك (سۆنەگولی، یاروەلی، پەنجاعەلی، وەلی پاشا، قزل قایە، چیمەنی گەورە و چیمەنی بچوك، جەوەڵ بۆر، هەنجیرە، قوتان، قوشقانە، شۆڕلو و یاجوان).

٢. ڕاگواستنی هەموو کوردەکانی ناحیەی دوبز، پاشان ناوەکەی گۆڕدرا بۆ (دبس) و هێنانی عەشیرەتی کۆچەری عەرەبی (حدیدی) و نیشتەجێکردنیان، لە گوندەکانی(قەرەدەرە، عەمشە، مەرعی، قەلاعەریەت، کتکە...هتد).

٣. دەرکردنی کرێکارە کوردەکان لە کۆمپانیای نەوتی کەرکوك.

٤. گۆڕینی ناوی ناوەندەکانی خوێندن و شوێنە گشتییەکان لە کوردییەوە بۆ عەرەبی.

دەڤەری شەنگالیش لەم تاوانە بێبەش نەبوو، لەساڵی ١٩٦٤ رووبەرووی شاڵاوێکی دڕاندانەی توندی بەعەرەبکردن و ڕاگواستنەوە بوو. بۆ نمونە (١٣٢) گوندی دەڤەرەکە بەر ئەم شاڵاوەی ڕاگوێزان کەوتن و دانیشتوانەکەی لە (١١) ئۆردوگای زۆرەملێ کۆکرانەوە، کە بەناوی زەقی عەرەبی ناونران، لەوانە (الاندلس، القحطانیة، العروبة، القادسیة، حطین، الولید، العدنانیة...هتد).

قۆناغی چوارەم: (١٩٦٨ - ١٩٨٠)

ئەم قۆناغە بە توندترین وشۆڤینیترین قۆناغی بزوتنەوەی نەتەوەپەرستی عەرەبی دادەنرێت، کە دەسەلاتدارانی عێراق پێیان وابوو کێشەی کورد بە بنبڕکردنی کورد چارەسەر دەبێت، بۆیە سیاسەتی بەعەرەبکردن و ڕاگواستن، لە مێژووی سیاسی عێراق دەچێتە قۆناغێکی جیاوازەوە. تا ئەندازەیەکی زۆر شێوازی بەعسیەکان لە جۆری رەفتارکردن لەگەڵ گەلە ژێر دەستەکانیاندا، لە تاکتیك و ڕێوشوێنی نازییەکان دەچوو. بۆنمونە لە مادەی حەوت، کە لە کۆنگرەی دامەزراندنی یەکەمی حیزبی بەعس پەسەندکراوە، (کوردستانی بە بەشێك لە نیشتمانی عەرەبی داناوە). ئەم قۆناغەی حیزبی بەعس بە دڕندانەتر لە قۆناغەکانی پێشتر دادەنرێت، لە کوشتن و سوتاندن و وێرانکردنی گوندەکانی کوردستا، بۆنمونە لە (١٩ی ئابی ساڵی ١٩٦٩) هێرشی سوپای عێراق بۆ سەر هەردوو گوندی (**دەکا**) و(**خورت**)، کە دەکەونە باکووری رۆژهەلاتی شاری موسڵ لە ناوچەی ئاکرێ، بووە هۆی سوتاندنی هەردوو گوندەکەو ئاگرتێبەردانی (٦٧) شەست حەوت ژن و منداڵ و پیر، کە

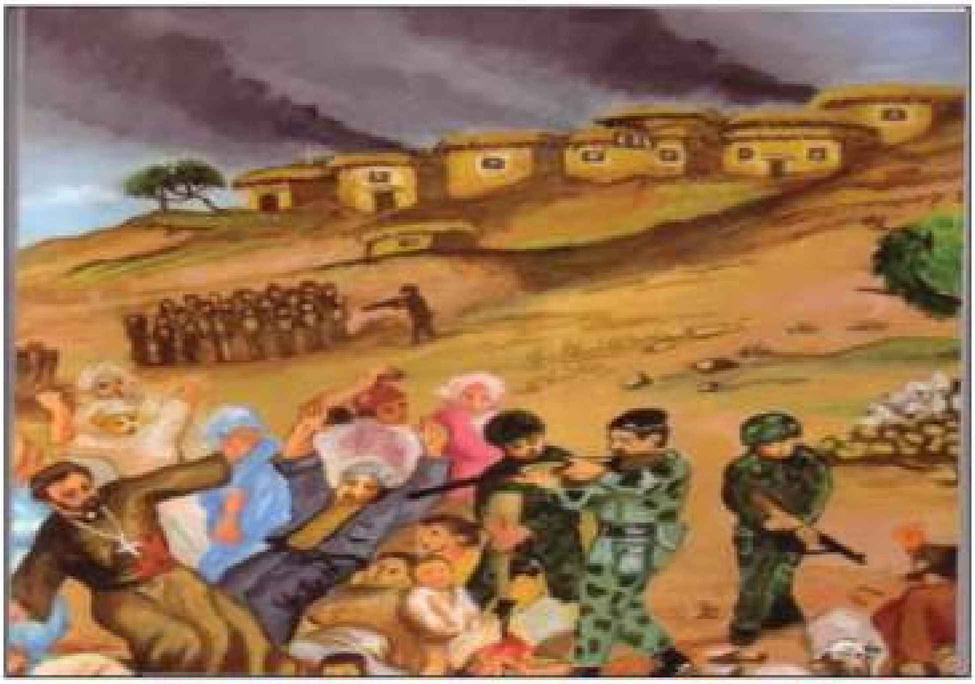

گوللەبارانکردنی (٦٠) کەس لە دانیشتوانی گوندی (صوریا)

لە ئەشکەوتێکی نزیک گوندەکە خۆیان حەشار دابوو. لە (١٦-٩-١٩٦٩) هێرش بۆ سەر گوندی (**صوریا**) لە سێگۆشەی سنووری عێراق وتورکیا و سوریا، (٦٠) کەس لە دانیشتوانە سڤیلەکەی گوللەباران کران.

هەرچەندە مانگی ئاداری ١٩٧٠ رێکەوتننامەی ئادار لە نێوان بزوتنەوەی کورد و حکومەتی عێراق مۆرکرا، کە دانپێدان بوو بە مافی ئۆتۆنۆمی گەلی کورد لە هەرێمی کوردستان. بەلاّم بەر لە راگەیاندنی یاسای ئۆتۆنۆمی ژمارە (٣) ساڵی ١٩٧٤، حکومەت دەستیکرد بە جێبەجێکردنی بە پەلەی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستنی دانیشتوانی ناوچەکانی کەرکوك و خانەقین و زمار و شەنگال و شێخان. لە ساڵی (١٩٧١ - ١٩٧٢) زیاتر لە (٤٠٠٠٠) چل هەزار کوردی فەیلی ناسنامەی هاوولاّتی بوونی عێراقییان

لێسەندرایەوە و ڕەوانەی سنورەکانی ئێران کران. ئەم ژمارەیەی کوردە دەرکراوەکان تا کۆتایی ساڵی (١٩٨٠) گەیشتە نزیکەی (٢١٥٠٠٠) دووسەدو پازدە هەزار کەس. بەپێی ئامارەکانی خاچی سوور و مانگی سووری نێودەوڵەتی بە (٤٠٠٠٠٠) چوارسەد هەزار هاووڵاتی مەزەندە دەکرێت. لە ساڵی (١٩٧٣) هەڵمەتی گرتن و ڕاوەدوونانی کوردی ئێزیدی لە دەڤەری شەنگال دەستپێکرد، بۆئەوەی ناچاریان بکەن زێدی خۆیان چۆڵبکەن و بەرەو ناوچە کوردنشینەکانی تر کۆچ بکەن. بە بەردەوامبوون لەسەر ئەم سیاسەتە ناوچەکانی ئاکرێ و شێخانیشی گرتەوە، هەروەها حکومەتی عێراق هەر بەوەشەوە نەوەستا لە ڕێکەوتی (٢٤/ ١٩٧٤/٤) هێرشێکی ئاسمانی درندانەی کردە سەر شاری قەڵادزێ، کە بووە هۆی گیان لەدەستدانی(١٦٢) سەدو شەست و سێ کەس و بریندارکردنی (٢٥٠) دووسەدوپەنجا هاووڵاتی، کە ژمارەیەکی زۆری خوێندکاری زانکۆی سلێمانی تێدابوو، زانکۆکەشی بەتەواوی خاپوورو وێرانکرد، هەر لەم ماوەیەدا لە سنووری شاری کەرکوك چەندین گەرەکی نوێ بۆ نیشتەجێکردنی خێزانە عەرەبە هاوردەکان دروستکران. لەماوەی چەند ساڵێك، (١٩) نۆزدە گەڕەکی عەرەبنشین دروستکران. جێی باسە هەر لە چوارچێوەی بەعەرەبکردنی ناوچە کوردییەکان، بەعس هەڵمەتێکی بەرفرەوانی ناوگۆڕینی شار و شارۆچکە کوردیەکانی دەستپێکرد، وەك نمونە: قرەهەنجیر: (الربیع)، سەرگەڕان: (القدس) ...هتد.

دەرکردنی کورد لە زێدی باب و باپیرانیان

دوای ڕێکەوتننامەی جەزائیر ساڵی (١٩٧٥) و هەرەسهێنانی شۆڕشی ئەیلول، دەستی حکومەتی عێراق کراوەبوو، بۆ جێبەجێکردنی زیاتری سیاسەتی بەعەرەبکردن و ڕاگواستنی کورد، بەڵام ئەمجارەیان بەپێی نەخشەیەکی پلان بۆدارێـژراو ئەنجامدرا، نەك لەو ناوچانەی کە فرە نەتەوەبوون، بەڵکو ئەمجارەیان ناوچە زۆرینە کوردییەکانیشی گرتەوە. بە ڕاگوێزرانیان بۆ کۆمەڵێك شوێنی دیاریکراو، کە بەعسیەکان ناویان نابوو (گوندی هاوچەرخ)، کەچی لە ڕاستیدا ئۆردوگای زۆرەملێ بوون. بێجگە لەم ژمارە زۆرەی هاووڵاتیانی کورد، کە بۆ ناوچەکانی باشووری عێراق، بەتایبەتی هەردوو شاری (ناسریە و دیوانیە)، ساڵی (١٩٧٥) زیاتر لە (٢٠٠٠٠٠) دووسەد هەزار کورد لە کوردستانەوە بەرەو ناوچەکانی باشووری عێراق ڕاگوێزران. لە مانگی یازدەی ١٩٧٥ کۆمەڵەی گەلانی هەڕەشەلێکراو لە ئەڵمانیا ـ گویتنگن، لەگەڵ کۆمەڵەی مافی مرۆڤ لە هۆڵەندا، ڕایانگەیاند ژمارەی ڕاگوێزراوان

گەیشتۆتە (٢٠٠٠٠) دووسەد هەزار کەس و (١١٦) سەد و شازدە گوند وێرانکران. (٢٥٠٠٠) بیست و پێنج هەزار کوردی ئێزیدیش لە شەنگال راگوێزران. ئەم شاڵاوی راگواستنە بەردەوام دەبێت، بە جۆرێك تا سەرەتای ساڵی ١٩٧٩ ژمارەی کوردە راگوێزراوەکان دەگاتە (٧٠٠٠٠)حەوت سەد هەزار کەس، کە لە (١٢٢٢) هەزارو دووسەد و بیست ودوو گوند شاڵاوەکە ئەنجامدرا.

شێوازەکانی راگواستنی کورد لە دوای رێکەوتننامەی جەزائیر بەم شێوەیە بوو:

١. راگواستنی دانیشتوانی ئەو ناوچانەی بە شوێنی ستراتیژی بەرگریکردنی عێراق دادەنرا.
٢. راگواستنی ناوچە نەوتییەکان.
٣. راگواستنی ناوچە سنوورییەکان.

یەکەم: راگواستنی دانیشتوانی ناوچە ستراتیژیە بەرگریکردنەکانی عێراق.

ئەو ناوچە و رێگا و بانانە کە سوپای دەوڵەتی عێراق لە هێرشی سەربازیدا بۆ گرتنی ئامانجێکی ستراتیژی دەیگرێتە بەر، وەکو گوندەکانی (قەزای خانەقین و مەندەلی لە پارێزگای دیالە)، (قەزای بەدرە لە واسیت) و قەزاکانی شێخان و تەلکێف و تەلەعفەر و شەنگال، لە پارێزگای موسڵ و بەشێك لە قەزای زاخۆ و سمێل لە پارێزگای دهۆك و بەشێك لە قەزای دوز لە پارێزگای کەرکوك.

دووەم: راگواستنی ناوچە نەوتییەکان.

ئاشکرایە کە نەوت مادەیەکی ستراتیژییە و گرنگی جیۆپۆلەتیکی هەیە لە ئابووری دەوڵەتاندا. کوردستانیش زامنی بوونی برێکی زۆری خاوی نەوتی

مسۆگەر کردوە، بۆیە شالاوی بەعەرەبکردن و راگواستن بە زۆری دانیشتوانی ئەم ناوچانەی گرتەوە کە بە نەوت دەوڵەمەندن. ناوچەکانیش ئەمانەن:

١. ناوەندی قەزای کەرکوک و قەزای دوبز لە پارێزگای کەرکوک.

٢. قەزای کۆیە لە پارێزگای هەولێر.

سێیەم: راگواستنی ناوچە سنوورییەکان.

بەپێی رێکەوتننامەی جەزائیری ساڵی ١٩٧٥، کە دەرفەتێکی باش بوو بۆ دەسەڵاتدارانی بەعس، تا نەخشە و پلانەکانیان لە کوردستان جێبەجێبکەن، هەر بۆیە بە پەلە کەوتنە راگواستنی دانیشتوانی ناوچە سنوورییەکانی (عێراق ـ ئێران) و (عێراق ـ تورکیا) و (عێراق ـ سوریا)، بە قولایی (١٠ ـ ٢٠ کم)، بەناوی پشتێنەی ئەمنییەوە، بۆ ئۆردوگا زۆرەملێیەکان. لەنێوان ساڵانی (١٩٧٥ ـ ١٩٧٨) دەیان هەزار خێزانی کورد لە ئۆردوگاکان کۆکرانەوە و هەموو گوند و لادێکانی سەر سنوور لەگەڵ خاک تەخت کران، ناوچەکانیش ئەمانە بوون:

١. قەزاکانی چۆمان، رەواندوز، مێرگەسۆر لە پارێزگای هەولێر.

٢. هەردوو قەزای ئامێدی، زاخۆ لە پارێزگای دهۆک.

٣. قەزاکانی قەڵادزێ، رانیە، شارباژێر، شارەزوور و سەرجەم گوندە سنوورییەکانی نێوان عێراق و ئێران لە پارێزگای سلێمانی.

هەر لە چوارچێوەی سیاسەتی بەعەرەبکردن، حکومەتی بەعس ناوی پارێزگای کەرکوکی گۆڕی بۆ پارێزگای (التأميم) و دووبارە نەخشەی ئیداری پارێزگاکەی داڕشتەوە. بەپێی نوسراوی سەرۆکایەتی کۆمار ژمارە (٤١) لە ١٩٧٦/١/٢٩ هەر چوار قەزای چەمچەماڵ، کەلار، کفری، توزخورماتوو و لە پارێزگاکە داماڵدران و لکێنران بە پارێزگاکانی سلێمانی و دیالە و سەلاحەدین بە ریزبەندی. ئامانج کەمکردنەوەی رێژەی کورد بوو لە پارێزگای کەرکوک.

قۆناغی پێنجەم: (١٩٨٠ – ١٩٩١)

حیزبی بەعس لەم قۆناغەدا توانایەکی زۆری لۆژیستی، ئابووری و ستراتیژی تەرخانکرد، بۆ فراوانکردنی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستن و سڕینەوەی شوناسی کوردی لە ناوچە کوردییەکان. لە نیوەی دووەمی ئەم قۆناغە دەچێتە مەترسیدارترین رەوشیەوە، کە تێیدا نوێترین تەکنیك و شێوازی سەربازی و چڕترین پلان بەکار دەهێنرێت، بۆ هەڵتەکاندن و سڕینەوەی بوونی کورد لە کوردستان. قۆناغی بەعەرەبکردن و راگواستنی گۆڕی، لەشێوازە کۆنەکەیەوە بۆ شێوازێکی نوێ، ئەویش قۆناغی (جینۆساید) بوو. لەم قۆناغەدا ترسناکترین و نوێترین تەکنۆلۆژیای سەربازی قەدەغەکراو بەکارهێنرا بۆ قڕکردنی کورد، کە ئەویش بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی بوو، بۆ لێدانی شاری هەڵەبجە لەساڵی (١٩٨٨).

لە ئەیلولی (١٩٨٠) جەنگی خوێناوی (ئێران ـ عێراق) هەڵگیرسا. ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە هەردوو لا بوونە سوتەمەنی ئەم شەڕە خوێناوییە و هەردوو وڵات توشی زیانی مادی گەورە بوون. لەمیانەی ئەم جەنگەدا کرداری بەعەرەبکردن و راگواستنی دانیشتوان بە گوڕتر بوو، بەشێوەیەکی فراوان ئەم ناوچانەی گرتەوە:

١. لە پارێزگای سلێمانی (قەزای پێنجوێن و شارۆچکەی بیارە و شارۆچکەی سیروەیل و ئۆردوگای ناڵپارێز و گوندەکانی دەوروبەریان).

٢. لە پارێزگای هەولێر (قەزای چۆمان و گوند و شارۆچکەکانی).

له پاش ئەوەی رژێمی عێراق هەموو ناوچە سنوورییەکانی بە درێژایی سنوری عێراق ــ ئێران، عێراق ــ تورکیا، عێراق ــ سوریا بە بیانۆی پشتێنەی ئەمنییەوە چۆلکرد و راگوێزران، راگواستن تا دەهات فراوان دەبوو بە جۆرێك لە هەشتاکاندا بە قولایی (٤٠ کم)، ناوچە کوردییەکان راگوێزران و دانیشتوانەکانیان لە کۆمەلێك ئۆردوگای زۆرەملێ کۆکرانەوە، لە دوای ئەمە تاوانە گەورەکەی ئەنفال دەستیپێکرد.

هەر لەمیانەی جەنگی هەشت سالەی (عێراق - ئێران)، کرداری راگواستن و پاکتاوکردنی کوردە فەیلییەکان لە بەغدا و رۆژهەلاتی بەغدا دەستی پێکردەوە، نزیکەی نیو ملیۆن کوردی فەیلی بۆ سەر سنورەکانی عێراق - ئێران گواسترانەوە، بەبیانۆی ئەوەی کە ئێرانین (التبعية الايرانية).

له سالی (١٩٨٣) لە تۆلەی ئەو شکستە سەربازییەی کە رژێم لە بەرەکانی جەنگ لەسەر دەستی سوپای ئێران بەسەری هاتبوو لە بەرەی جەنگی حاجی ئۆمەران، کە بووە هۆی لە دەستدانی ئەم ناچەیە، بۆیە هەلسا بە رەشبگیرکردنی بارزانییەکان، لە ئۆردوگاکانی قوشتەپە، بەحرکە، حەریر و دیانە. ژمارەی ئەو بارزانیانەی بەر ئەم شالاوە کەوتن نزیکەی هەشت هەزار کەس دەبوون، هەموویان نێرینە و تەمەنیان لە (١٥)سال و بەرەو سەرەوە بوو. صدام حسین دەربارەی چارەنوسی بارزانییەکان هیچ گومان لە زیندومانەوەیان ناهێلێت، کە گوتی: (**ئەوانە خیانەتیان لە پەیمان کرد، بۆیە ئێمەش بەسزای توندو سەختمان گەیاندن و بۆ دۆزەخمان ناردن**).

تایبه‌تمه‌ندیی په‌لامارەکانی نێوان ساڵانی (١٩٨٧ -١٩٨٩) بۆ سەر ناوچە کوردنشینەکان لەلایەن سوپای بەعسەوە:

١. کوشتن و لەناوبردنی بە کۆمەڵ و بێسەروشوێنکردنی دەیان هەزار کەسی مەدەنی، کە ژمارەیەکی زۆری ژن و منداڵ و پیر و هەندێ جار تەواوی دانیشتوانی چەند گوندێك پێکەوە بووە.

٢. بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی دژ بە شاری هەڵەبجە و دەیان گوندی کوردنشین.

٣. وێرانکردنی هەزاران گوند، کە لە بەڵگەنامەکانی حکومەتدا ناویان هاتووە، (سوتاوە، تێکدراوە، تەختکراوە).

٤. وێرانکردنی مزگەوت و قوتابخانە و نەخۆشخانە و کانی و سەرچاوەکانی ئاو و هەرچی دەزگاکانی گشتی بوون لەم ناوچانەدا.

٥. تاڵانکردنی سەروەت و سامانی هاووڵاتیانی کورد لەلایەن سوپاو جاشە کوردەکانی سەر بە حکومەت.

٦. دەستبەسەرکردن و بەندکردنی هەزاران ئافرەت و منداڵ و پیر، بۆ چەند مانگ لە بارودۆخێکی نێجگار سەخت بەبیانۆی نەیاریکردنیان بۆ حکومەت، ژمارەیەکی زۆریشیان، بەهۆی بەدخۆراکی و نەخۆشیەوە، لە گرتوخانەکان گیانیان لە دەستدا.

٧. گواستنەوەی سەدان هەزار لە دانیشتوانی گوندەکان، لەدوای وێرانکردنی گوندەکانیان، بۆ ناوچەکانی تر، دوور لە زێد و شوێنی خۆیان.

تێكدانی بنەما و ژێرخانی ئابووریی دێهاتی كوردستان :

لە (٢٩ /٣/ ١٩٨٧) بە بڕیارێكی سەركردایەتی، حوكمی رەها درا بە (عەلی حەسـەن ئەلمەجیـد)، ئەلمەجید دوای وەرگـرتنی ئـەم دەسـەڵاتە، كەوتـە پیادەكردنی سیاسـەتێكی ترسـناك و داپڵۆسـین و لـەناوبردنی فـراوان دژ بـە تـەواوی دێهاتنشـینەكانی كـورد، بەفـەرمانێك لـە حـوزەیرانی ١٩٨٧، هـەموو ناوچـە گوندنشـینەكان كـران بـە ناوچـەی قەدەغـەكراو فەرمانـدرا بـەوەی هەركەسـێك لـەم ناوچـانەدا دەسـتگیربكرێت بـەبێ لێپرسـینەوە، ئەوانـەی تەمـەنیان لـەنێوان (١٥–٧٠) سـاڵدایە لـە سـێدارە بـدرێن. بۆیـە لـە ترسـی چەسپاندنی سزاكانی ئەم بڕیارە خەڵكێكی زۆر گوندەكانیان چۆڵكرد و بەرەو شار و شارۆچكەكان كۆچیانكرد.

قۆناغی شەشەم: (١٩٩١ – ٢٠٠٣)

ئـەم قۆناغـە لـەدوای داگیركردنـی كوێـت لەلایـەن رژێمـی بەعسـەوە دەستپێدەكات. هاوكێشە هەرێمی و نێودەوڵەتیەكان بەرامبەر عێراق گۆڕان و جیهان كەوتە دۆخێكی تایبەتمەنـدەوە. لە رۆژی (١٩٩١/١/١٧) هاوپـەیمانان لـە ئۆپەراسـۆنێكی سـەربازیدا بـەناوی گـەردەلوولی بیابـان، گـورزێكی كوشندەیان لە رژێمی عێراق وەشاند. عێراق بەشكستێكی گەورە لە جەنگەكە هاتە دەرەوە. بەعس لە ناوەخۆ لاواز بوو، هەر بۆیە گەلانی عێراق بە عەرەب و كورد دەستیان بە راپەڕین كرد، لەم راپەڕینە چەندین شار لە كوردسـتان و باشووری عێراق ئازادكران.

راپەڕینـە مەزنەكـەی سـاڵی ١٩٩١ و كـۆڕەوە ملیۆنیەكـەی هـەمان سـاڵ، دەرفەتێكی لە باری بۆ كورد رەخساند، تا شێلگیرانە بۆ هێنانەدی مافەكانی

کۆڕەوی کوردان لە ساڵی ١٩٩١

کار بکات، چونکە ئەم راپەڕینە مێژووییە هەموو ئەو ناوچانەشی گرتەوە، کە بەعس دەیان ساڵ بوو خەریکی سڕینەوەی مۆرکە نەتەوەییە کوردییەکانی بوو.

لە مایسی هەمان ساڵ کورد چووە ناو دانوستاندنەوە لەگەڵ حکومەتی عێراق، بەمەبەستی بەدیهێنان و چەسپاندنی مافەکانی لە عێراق، بەڵام دانوستاندنەکە زوو گەیشتە بنبەست، لەبەرئەوەی حکومەتی ئەوسای عێراق هەرگیز رازی نەبوو بە داواکارییەکانی کورد، کە یەکێکیان (**گەڕانەوەی ئاوارەکانی کەرکوک بوو بۆ زێدی خۆیان**). پرۆسەی بەعەرەبکردن و راگواستن کە حکومەتی عێراق پێشتر دەستپێکردبوو، لە ساڵی ١٩٩١ بەرفراوانتر و مەترسیدارتر بوو بەتایبەتی بۆ تێکدانی باری ئیتنۆگرافی و

نەتەوەیی پارێزگای کەرکوك و شارەکانی دیکەی ژێر دەسەڵاتی رژێمی بەعس تا روخانی رژێم لە (٩ /٤ /٢٠٠٣).

هەرچەندە لە دوای روخانی رژێمی بەعسەوە چارەنوسی ناوچە دابڕێنراوەکان بەستراوەتەوە بە مادەی (١٤٠)ی دەستوری نوێی عێراق، کە بەپێی ئەم مادەیە دەبوایە تا کۆتایی ساڵی (٢٠٠٧) کێشەی پاکتاوی رەگەزی لەم ناوچانەدا چارەسەر بکرابایە و چارەنوسیان دیاربکرابایە، کە دەچنە سەر سنووری حکومەتی هەرێمی کوردستان یا لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەند دەمێنەوە، بەڵام تاکو ئێستا جێبەجێنەکراوە و ئەو بەندە دەستوریانەش مسۆگەر نین لەبەردەم هێزە توندڕەوە عەرەبیەکاندا تاکو بەرجەستەبێت.

داواکاری ناوچە دابڕێنراوەکان بە جێبەجێکردنی مادەی (١٤٠)ی دەستوری نوێی عێراق

قۆناغی حەوتەم: قۆناغی دوای روخانی رژێم ساڵی ٢٠٠٣

قۆناغی دوای روخانی رژێمی بەعس لە ناوچە دابڕێنراوەکان، لە ساڵی (٢٠٠٣ تاکو ئێستا)، کە کێشەیەکی زۆری لەسەرە، لەنێوان کورد و دەسەڵاتی ناوەندی لە بەغدا لەلایەك، دانیشتوانی کوردو گروپە تیرۆرستەکان لە لایەکی تر، کە هەڕەشە لە گیان و سامانی هاوڵاتیانی کوردنشینی ناوچەکانی (سەعدیە و جەلەولا و قەرەتەپە و شەنگال و رۆژئاوای کەرکوك دەکەن، بۆ بەزۆر دەرپەڕاندنیان لە شوێنەکانیان بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی هەرێمی کوردستان. هەر چەندە حکومەتی ئێستای عێراق بە ئاشکرا پەیڕەوی بەردەوامبوونی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستن ناکات، بەڵام بێدەنگ بوون و دەستەوەستانی لەبەرامبەر گروپە تیرۆستە نەژاد پەرستەکان لە پاراستنی گیان وسامانی هاووڵاتیانی کورد و هەڵپەساردنی مادەی (١٤٠)ی دەستور. هۆیەکە بۆ بەردەوامبوونی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستن و پاکتاوی نەژادی گەلی کورد لە ناوچە دابڕێنراوەکان.

خۆپیشاندانی توێژەکانی کەرکوك لە دژی پەیڕەوکردنی سیاسەتی صدام لە تۆقاندن و دەرکردنی دانیشتوانەکەی

پرسیارەکانی بەشی یەکەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

بەعەرەب بوون ، یەکێتی سۆسیالیستی عەرەب ،ئەشکەوتی دەکا ، ڕێکەوتنامەی جەزائیر ،پشتێنەی ئەمنی ،گەردلوولی بیابان ، کۆڕەو ، مادەی ١٤٠ ، قەسابخانەی صوریا.

پ٢.ئەم بۆشاییانە پڕبکەرەوە :

١. بە بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان لە١٦کانونی دووەمی١٩٢٥ .... بە فەرمی بوو بە بەشێك لە جەستەی دەوڵەتی عێراق.

٢. بە پێی یاسای ژمارە ٢٩ ساڵی ١٩٢٨ مافی خاوەندارییەت بە رەسمی درا بە هۆزە عەرەبەکان لە ناوچە کوردییەکان و نیشتەجێکردنیان بەتایبەتی لە ....،........،........،........،........ .

٢. قەسابخانەکەی شاری سلێمانی لە .... ساڵی ..... بووە هۆی گوللە بارانکردنی(٢٨٠) هاووڵاتی کورد .

٤. لە رۆژی .... هێزی ئاسمانی عێراق هێرشێکی درندانەیان کردە سەر شاری قەڵادزێ و بووە هۆی گیان لە دەستدانی .... کەس .

پ٣.هۆی ئەمانە رونبکەوە :

١. لە دوای لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشوری کوردستان) بە دەوڵەتی نوێی عێراق ، کورد لە زۆرینەی نەتەوەیی دەبێتە کەمینە بە گوێرەی عێراق؟

٢. دەسەڵاتدارانی عێراق بەردەوام پیلان و نەخشەیان داڕشتووە بۆ داڕشتنەوەی پێکهاتەی نەتەوەی و دیمۆگرافی لە کوردستان .

٣. کورد دامەزراندنی کۆماری یەکگرتووی عەرەبی بە مەترسیەکی گەورە بۆ سەر شوناسی نەتەوەی خۆی دەزانی .

٤. قۆناغی نێوان سالأنی (١٩٨٠ ـ ١٩٩١)بە مەترسیدار ترین رەوش دادەنرێت لە سیاسەتی بە عەرەبکردن و راگواستنی کورد.

پ٤. شێوازەکانی راگواستنی کورد لە دوای رێکەوتننامەی جەزائیر بە چ شێوازێك ئەنجام درا .

پ٥. بۆ پەیرەوکردنی سیاسەتی بە عەرەبکردن و راگواستنی کورد لە دوای کودەتای حەرەس قەومییەکان چ رێگایەکی پەیرەو کرد .

پ٦. دانیشتوانی کورد لە کوردستانی عێراق بە پێی ئاماری سالّی ١٩٥٧ چۆن پۆلین دەکرێت ؟

پ٧. ئەم دەستە واژەیە چۆن لێك دەدەیتەوە :(کورد بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب و کوردستانیش بەشێکە لە نیشتمانی عەرەب).

پ٨. تایبەتمەندی پەلامارەکانی نێوان (١٩٨٧ ـ ١٩٨٩)بۆ سەر ناوچە کوردنشینەکان لە لایەن سوپای بەعس بژمێرە .

بەشی دووەم

کوردە فەیلییەکان

کورتەیەکی مێژوویی دەربارەی کوردە فەیلییەکان:

کوردە فەیلیەکان بە درێژایی مێژوو لە ڕۆژهەڵاتی دیجلە ژیاون و بەشێکی دانەبڕاون لە نەتەوەی کورد.

ئەم زارەوەیە (فەیلی) بە کۆمەڵە هۆزێکی لوڕی دەوترێت، کە نیشتەجێی (پێشکۆ و پشتکۆ)ی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس بوون، زۆربەی مێژوونوسان، کۆکن لەسەر ئەوەی کە لە ڕەچەڵەکی ئیلامی یا گۆتییەکانن، لە ناوەڕاست و باشووری عێراق ژیاون، لە ناوچەکانی (مەندەلی، زرباتییە، بەدرە، جەسان، خانەقین، کەرکوک، بەغدا، کوت، عەمارە و بەسرە).

ڕۆژهەڵاتناسی روسی (فلادمێر مینۆرسکی) و هەریەك لە (جۆن ماڵکۆن و براون) و توێژەری کوردی (د. اسماعیل قوماندار) پشتگیری بۆچوونەکەی دەکەن، کە بڕوای وایە سەرەتاکانی دەرکەوتنی زاراوەی (فەیلی) لە سەدەی شازدە بووە، بۆ جیاکردنەوەی میرنشینی (لوڕی بچووك) وحوکمڕانەکەی کە خۆیان بە لوڕی ڕەسەن دادەنا، بە بەراورد لەگەڵ (لوڕی گەورە) کە وایان دادەنا، لوڕی بچووك بەشێکن لە لوڕی گەورە، نەك ڕەسەن و بنچینە. سەرەڕای ئەوەی ئەم زاراوەیە لەم ناوچانە بە دەگمەن بەکارهاتوە، بەڵام لەسەدەی نۆزدەهەم، تەنیا لەلایەن دانیشتوانی پشتکۆ بەکارهاتووە. لە سەردەمی ئێستاش ئەم زاراوەیە تەنیا بۆ ئەو کوردانە بەکاردەهێنرێت، کە نیشتەجێی ئەو ناوچانەن بەر دەوڵەتی عێراق کەوتون، لەدوای دیاریکردنی

سنووری نێوان ئێران و عوسمانییەکان لە ساڵی ١٩٠٥. بەڵام دانیشتوانی خانەقین و مەندەلی کە کوردی گەرمەسێرن، ئەم زاراوەیە بۆ ناساندنی خۆیان بەکارناهێنن.

هەندێك لە توێژەران بڕوایان وایە کە بنچینەی زاراوەی فەیلی، لەناوی پاشای ئیلامی (بیلی) هاتووە، کە بنەماڵەکانی دەوڵەتی (ئیلامیان) لە ساڵی (٢٦٧٠ پ. ز) دامەزراندوە. ناوی (بیلی) بەدرێژایی رۆژگار گۆڕاوە بۆ (فەیلی)، بە گۆڕانی برگەی (با) بۆ (فا)، هەروەك گۆڕانی ناوی (پارس) بۆ (فارس)ی ئێستا.

(بهلە) وەك رووبەرێکی جوگرافیایی بۆ یەکەمجار، کە لەسەرچاوە عەرەبیە ئیسلامیەکاندا هاتووە، لە سەدەی دەیەمی زایینی لە کتێبی (مختصر تاریخ البلدان)ی (ابن فقیە الهمدانی)، ئاماژەی پێکراوە، ئەم ناوچانە دەگرێتەوە (هەمەدان، ماسین (ئیلام)، سمرە (درشهر)، ماە البصرە (نهاوند)، ماە الکوفە (دینور) و کرمنشاە). ابن ندیم لە کتێبی (الفهرست) هەر ئەو شارانە باس دەکات کە سەر بە (فهلە)ن، هەروەك (تەبەری) لە کتێبی (تاریخ الرسل و الملوك) کەوا (فهلو) خەڵکی هەرێمی چیاکانن. لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە کوردە فەیلییەکان دانیشتوانی ئەوپەڕی باشووری کوردستانن. ئەم ناوچانەش تەنها (پشتکۆ) و (پێشکۆ) دەگرێتەوە. ناوی (لوڕ) بەو هۆزانە دەوترێت کە لە بەشی رۆژهەلات و باشووری کوردستان نیشتەجێن و بە هەموو لوڕەکانی دانیشتوی عێراق دەوترێت (فەیلی).

سەرەتای نەهامەتی کوردە فەیلییەکان :

کێشەی کوردە فەیلییەکان وەك کێشەی عەرەبە شیعەکان پەیوەستە بەو ململانێ سیاسیە دوور و درێژەی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی تورك و سەفەویی ئێرانی، کە ڕێخۆشکەر بوو بۆ دابەشکردنی دانیشتوانی ناوچەکە لە نێوان دووکەوتەی ئێرانی و عوسمانی. زۆر لە شیعە عێراقیەکان بە دووکەوتەی ئێرانی ناونوسکران، کە لەناویاندا کوردە فەیلیەکان بوون لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی ڕووبەڕووی جیاکردنەوە (هاوێلکردن) بوونەتەوە لەگەڵ توێژ و چینەکانی تری کۆمەلگەی عێراق.

لە ساڵی ١٩٢٤ یاسای رەگەزنامەی عێراقی جەختی لەسەر دابەشکردنی گەلی عێراق کردەوە بۆ سێ بەش لەسەر بنەمای ئاین و نەتەوە. کوردە فەیلیەکان لەبەر ئەوەی لە پەیرەوانی ڕێبازی شیعە مەزهەب بوون، بە رەچەڵەکی ئێرانی ناو نوسکران، بۆیە بە بەردەوامی کەوتنە بەر هێرشی دەسەلاتدارانی عێراق.

کوردە فەیلییەکان لە خیوەتگاکانی سەر سنوری ئێران

لەگەڵ دەست بەسەرداگرتنی دەسەڵات، لەلایەن بەعسیەکانەوە، لە ساڵی ١٩٦٨ بەدواوە، کوردە فەیلیەکان رووبەرووی شاڵاوی توندی راگواستن و لەناوبردن بوونەوە. لەسەرەتای حەفتاکان رژێم نزیکەی (٤٠٠٠٠) چل هەزار کوردی فەیلی راگوێزی ئێران کرد، بەبیانۆی ئەوەی کە رەچەڵەکیان ئێرانیە. لە درێژە پێدانی ئەم سیاسەتە رەگەزپەرستیە، لەساڵی ١٩٨٠ بەپێی بڕیاری ژمارە (٦٦٦)، مافی هاوڵاتیبوونی لێسەندنەوە، ئینجا دەست بەسەر ماڵ و سامانیان داگیرا.

ئامانجی لەناوبردنی ئەو توێژە رەسەنەی گەلی کورد، بۆ بنبڕکردنی کورد بوو لە بەغدا و شوێنە عەرەبنشینەکانی عێراق. ژمارەیەکی ئێجگار زۆریان بەوپەڕی رەفتاری دڕندایەتی و نامرۆڤانەوە، بە زەوتکردنی ژن و کوشتنی پیاو و منداڵەکان دەستپێکرد، کە لە مێژوو کەم وێنە بووە. سەرەڕای ئەم هەموو زۆردارییەی کە بەرامبەریان دەکرا، هەر بەوە نەوەستان بەڵکو دەستکرا بە رەشبگیرکردنی هەزاران گەنجی فەیلییەکان وەك بارمتە، کە تائێستا بێسەروشوێنن و هیچ زانیاریەکیان لەبارەوە نازانرێت.

رژێم چەمکی رەچەڵەکی ئێرانی کردە بیانۆ بۆ راگواستنیان، بەکۆمەڵ لە ناوچەکانی بەغدا و شار و شارۆچکەکانی تری عێراق، دووریخستنەوە بۆ سنوورەکانی عێراق ـ ئێران، لەپێش و لەدوای جەنگی (١٩٨٠ — ١٩٨٨) بەبێ گوێدانە هیچ یاساو مافێکی مێژووی ئەم گەلە.

ساڵی (١٩٨٠) وەزیری ناوخۆی عێراق، بڕیارێکی دەرکرد بە دوورخستنەوەی ئەو کەسانە کە بەرەچەڵەك ئێرانین و لە عێراقدا دەژین، رەگەزنامەی عێراقییان نییە. لە چوارچێوەی ئەم بڕیارە ئەو گەنجانە کە تەمەنیان

لەنێوان (١٨– ٢٨) ساڵدا بوو، وەك دەسبەسەر لەلای ڕژێم مانەوە، ئەوانی تریش بەرەو سنوورەکانی ئێران دوورخرانەوە. بڕیارەکە جەختی کردەوە هەر کەسێك بیەوێت بۆ عێراق بگەڕێتەوە دەبێ گوللەباران بکرێت.

لەمیانەی چەوساندنەوەو توندوتیژی، سەرۆکی پێشوی عێراق (صدام حسین)، داهێنانێکی نوێی هێنا کایەوە، ئەو پیاوەی عێراقییە و ژنەکەی فەیلییە دەبێ لێی جیابێتەوە، بەرامبەر بە (٤٠٠٠) چوار هەزار دینار ئەگەر سەرباز بێت، (٢٥٠٠) دوو هەزار و پێنج سەد دینار ئەگەر سڤیل بێت.

دەرکردنی کوردە فەیلییەکان بۆ سنورەکانی ئێران (دەروازەی منزریە)

بەبێ هیچ پێویستیێکی ژیان

لە میانەی بەردەوامبوونی سیاسەتی پاکتاوکردنی کورد، تەنیا لە ٤ی نیسانی ١٩٨٠، (٥٠٠٠) پێنج هەزار کوردی فەیلی بە کۆمەڵ لە ناوبردران.

بەپێی ئامارەکانی خاچی سوور و مانگی سووری نێودەوڵەتی (٤٠٠٠٠٠) چوار سەد هەزار هاووڵاتی فەیلی بوونە قوربانی ئەم سیاسەتەی ڕژێم بە کوژرا و ڕاگوێزراوەوە.

لەیادی (٢٩) ساڵەی ڕاگواستنی کوردە فەیلییەکان ڕۆژی (٢٠٠٩/٤/٣) لە شەقامی کیفاح لە بەغدا، بنکەی کوردە فەیلییەکان

لە دوای ڕوخانی ڕژێم لە ساڵی (٢٠٠٦) یاسای ڕەگەزنامەی عێراقی، بڕیاری (٦٦٦) ساڵی ١٩٨٠ی پوچەڵکردەوە، کە پەیوەست بوو بە سەندنەوەی ڕەگەزنامەی عێراقی لەلایەن ڕژێمی پێشوو. ژمارەیەک توانیان مافەکانیان بەدەست بهێننەوە، بەڵام ژمارەیەکیان تا ئێستا نەیانتوانیوە ئەو مافانە بەدەست بهێننەوە، چونکە بۆ گێڕانەوەی مافەکانیان پێویستیان بە

بەڵگەنامە هەیە کە ڕەچەڵەکی عێراقی خۆی بسەلمێنێ، دەبێ لە سەر ژمێری ١٩٥٧ ناونوس کرابێت، بەلام خەلکێکی زۆر بەلگەنامەکانیان نەماوە، لەبەر ئەوەی رژێم لەکاتی شالاوەکانی دەرکردن و گرتنەکان هەمووی لەناوبردووە.

دادگای بالای تاوانەکانی عێراق کێشەی کوردە فەیلییەکانی بەجینۆساید ناساند

پرسیارەکانی بەشی دووەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

کوردی فەیلی ،دووکەوتەی ئێرانی(التبعیة الایرانیة) ، دەوڵەتی ئیلامی.
پشتکۆ و پێشکۆ.

پ٢.ئەم بۆشایانە پڕبکەرەوە :

١.کوردە فەیلییەکان بە درێژایی مێژوو لە ناوەڕاست و باشووری عێراق ژیاون، لەم ناوچانە... .....، .... .

٢.لە میانەی پاکتاوکردنی کورد تەنها لە رێکەوتی .... پێنج هەزار کوردی فەیلی بەکۆمەڵ لە ناوبردران .

پ٣.بڕیاری ژمارە ٦٦٦ ی ساڵی ١٩٨٠ چۆن مافی کوردە فەیلییەکانی پێشێل کرد .

بەشی سێیەم

کۆمەڵکوژی بارزانییەکان

بـارزان ناوچـەیەکی شـاخاوییە، دەکەوێتـە نزیـك سێگۆشـەی سـنووری، (ئێران و تورکیا و عێراق)، لـە پارێزگای هـەولێر. دانیشـتوانەکەی لـە رووی دیمۆگرافیەوە بە سەر نزیکەی (٤٠٠) چوار سەد گوند دابەش دەبن.

نەخشەی ژمارە (٢) دابەشبوونی هۆزەکانی بارزان*

---

* سەردار محمد عبدالرحمن، هوشیار محمدامین خۆشناو،ئەتڵەسی مێژووی بزاڤی رزگاری خوازی کوردستان)

بارزانییەکان لە یەکگرتنی حەوت هۆزی دەڤەرەکە پێکهاتوون، (شێروانی، بەرۆژی، نزاری، دۆڵەمەڕی، مزووری، هەرکی بنەجیّ و گەردی). ئەم هۆزانە لە پەیڕەوانی شێخانی بارزانن، هەر لەژێر ئەم چەترەش یەکیان گرتوە بەناوی بارزانی، کە لەناوی گوندی بارزان هاتووە و مەزارگەی خودانیّ بارزانە.

دانیشتوانی ئەم ناوچەیە پێش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی نویّ، لە سەردەمی عوسمانییەکان، تووشی گرتن و راوەدونان و کوشتن بووەتەوە. لەدوای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی نوێش نەهامەتتیەکان کەم نەبوونەتەوە، بەڵکو رۆژ بەڕۆژ رووی لە زیادبوون کردووە، لە راگواستن و کوشتن و دەربەدەر بوون، چ بۆ دەرەوەی کوردستانی عێراق بوو بێت یا بۆ ناوە.

هەر جارەی چەندین کەس بوونەتە قوربانی و بەتاڵان چوونی ماڵ و سامانیان و سوتاندنی گوند وێرانکردنیان لەلایەن رژێمە یەك لە دوای یەکەکانی عێراق.

راگواستنی بارزانییەکان:

ئەم دەڤەرەش هەروەکو دەڤەرە کوردنشینەکانی تر، لەگەڵ سەرهەڵدانی هەر بزوتنەوەیەکی نەتەوەیی ئازادیخواز، حکومەتەکانی عێراقی هەموو رێگایەکیان گرتۆتە بەر بۆ لێدان و لە ناوبردن و راگوێزان و بە تاڵان بردنی ماڵ و سامانی دانیشتوانەکەی، هەرجارەی ناو و ناتۆرەیەکی جیاوازیان دەخستە پاڵ گەلی کورد. هەرجارەی بە بیانۆیەك، جارێك بەناوی جیابوونەوە و جارێك بەناوی کرێگرتەی وڵاتانی بیانی و دەوروبەر، بۆ ئەوەی ببێتە بەهانەیەك بۆ رێخۆشکردن و لێدانی ناوچە کوردنشینەکان و

کۆمەڵگەی بارزانیەکان لە قوشتەپە، دوور لەپێداویستیەکانی ژیان

جێبەجێکردنی مەبەستەکانیان، لە بەعەرەبکردن و تواندنەوەی گەلی کورد، لە قاوغی نەتەوەی عەرەبیدا، بۆیە رۆژ بەرۆژ هێرش و پەلامارەکان توندتر دەبوونەوە و قوربانی زۆر ترو پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤیش زیاتر دەبوون. بارزانییەکان لەم هێرشانە پشکی شێریان بەرکەوتووە، چەندین جار لە زێدی باب و باپیرانیان راگوێزراون و تاڵانکراون. هەر لە سەرەتای سییەکانی سەدەی رابردوو کەوتنە بەر پەلاماری لەشکری پیادەی عێراق، بە پاڵپشتی فرۆکە جەنگیەکانی ئینگلیز، چەندین گوندیان وێرانکرد و دانیشتوانەکەیان بەرەو تورکیا رایانکردوە.

لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٥، دیسان دانیشتوانەکەی جارێکی تر گوندەکانیان وێرانکرایەوە و ژمارەیەکی زۆریان ئاوارەی ئێران بوون. لە نیسانی ١٩٤٧ جارێکیتر ئەو خەڵکەی مابوونەوە، لە ژن و منداڵ و پیر لە (دیانا) دەسبەسەرکران، پیاوەکانیش بۆ بەندیخانەکانی (کەرکوك، موسڵ، بەغدا و

بەسرە) راگوێزران، بۆ چەند ساڵێك لەوێ مانەوە، پاشان خێزانەكانیان بەسەر گوندەكانی دهۆك و هەولێر دابەشكران.

لەدوای ڕێكەوتننامەی جەزائیر، كە لە نێوان شای ئێران و حكومەتی عێراق لەساڵی ١٩٧٥ لە دژی بزوتنەوەی گەلی كورد مۆركرا، بووە هۆی شكستپێهێنانی بزوتنەوەكە. حكومەتی عێراق ئەم هەلەی قۆستەوە و كەوتە گیانی گەلی كورد بەگشتی، بارزانییەكانیش بەشێك بوون، كەوتنە بەر ئەم شاڵاوە نامرۆڤانەیە. لەدوای ساڵی ١٩٧٥پرۆسەی راگواستن فراوانتر كرا، هەندێكیان بەرەو ئێران رۆیشتن و هەندێكیشیان گەڕانەوە ناو كوردستان.

شوێنەواری بۆردومانی ئۆردوگای زێوە لەلایەن فڕۆكە جەنگیەكانی عێراق

ئەوانــەی لــە ئێـران گیرسـانەوە، لــە کۆمەڵگــە سـنووریەکانی نزیـك عێـراق نیشتەجێکران، بەتایبەتی ئۆردوگای زێوە، کــە چــەندین جـار لەلایـەن فڕۆکــە جەنگیەکانی عێراق بە ناپاڵم بۆردومانکرا، لەئەنجامی ئەو پەلامارە قوربـانی زۆری لێکەوتــەوە. ئــەو کەسـانەش کــە گەڕانــەوە کوردسـتان، ڕژێـم بــەرەو بیابانەکانی باشووری عێـراق ڕایگواسـتن، لــە پارێزگـای دیوانیــە، ناحیــەکانی (جحیش، خیریە و مەجوجیە) لە کۆمــەڵگا نیشـتەجێکران. لــەدوای خۆشـیان گوندەکانیان وێرانکرا و فەرمانیش درا هەر کەسێك بگەڕێتــەوە گوندەکان لــە سێدارە دەدرێت. ئەو خەڵکــەش کــە لــە ناوچــەکەدا مابوونــەوە بـۆ کۆمەڵگــە زۆرەملێیــەکانی هــەریر و دەوروبــەری هــەولێر ڕاگـوێزران و گوندەکانیشـیان لەگەڵ زەوی تەختکران.

بارزانییــە ڕاگوێزراوەکـانی دیوانیــە، لــە سـاڵی ١٩٨٠ گەڕێندرانــەوە کۆمەڵگــە زۆرەملێیــەکانی قوشــتەپە لـــە هـــەردوو کۆمـــەڵگای (قـــودس و قادســـیە) نیشتەجێکران، بەبێ هیچ پێویستیەکی مرۆیی.

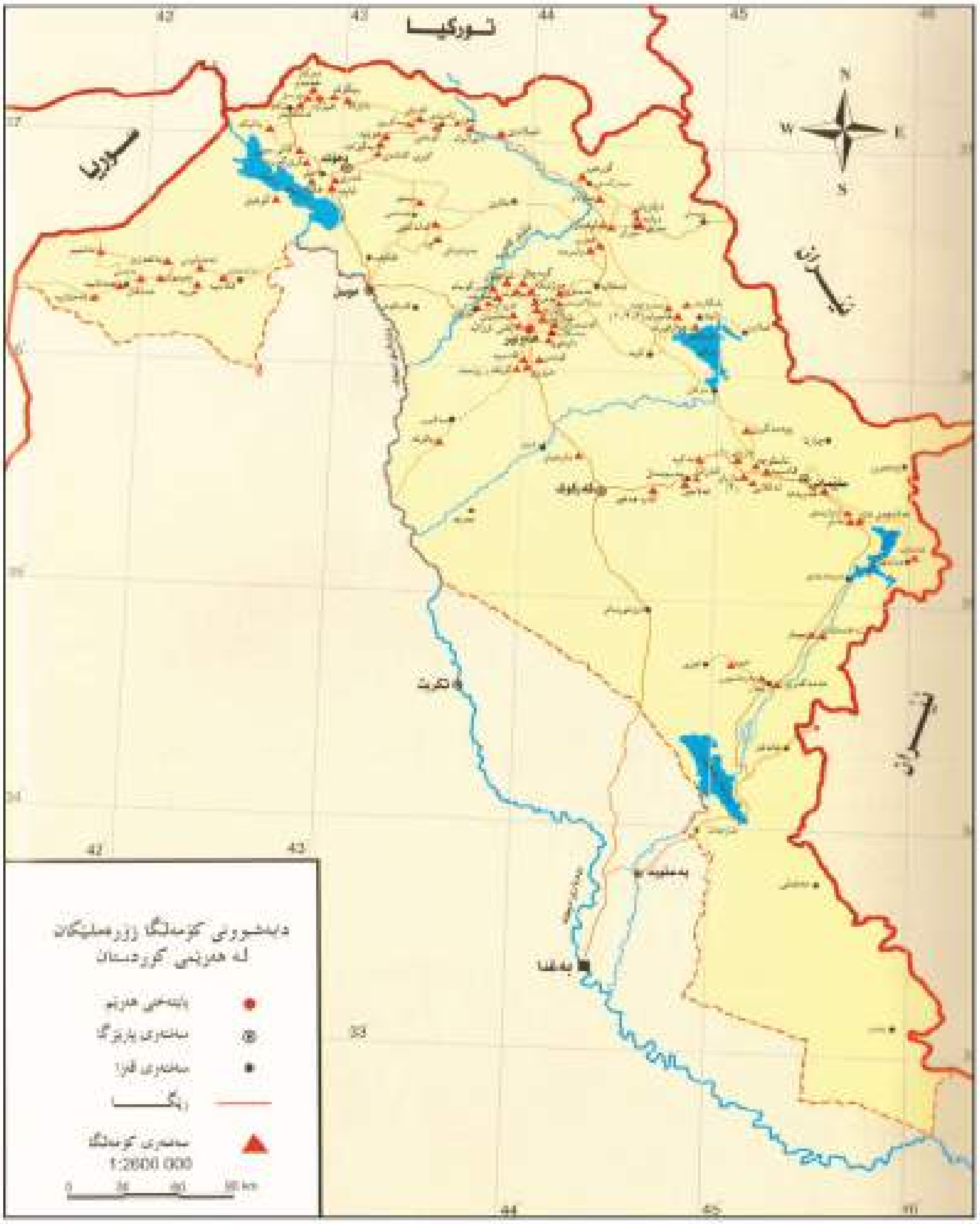

نەخشەی ژمارە (٣) دابەشبوونی کۆمەڵگا زۆرەملێیەکان لە هەرێمی کوردستان*

* لە نەخشەکانی سەردار محمد عبدالرحمن / ئەتڵەسی هەرێمی کوردستانی عێراق.

جینۆسایدکردنی بارزانییەکان:

لەدوای هەڵگیرسانی جەنگی نێوان عێراق ـ ئێران، رژێم لە زۆربەی بەرەکانی شەڕدا شکستی دەخوارد بەتایبەتی لە بەرەکانی شەڕی کوردستان، ئەمە لەلایەك لە لایەکی تر بەشدارینەکردنیان لە ریزەکانی سوپای عێراق و بەشدارینەکردنی گەنجەکانی کورد لە (شەڕی قادسیە) و چوونە ریزی پێشمەرگە، بۆ رژێم بووە بارگرانیەکی گەورە لە کۆنترۆڵ کردنی ناوچەکە، بەتایبەتی لەدوای شکستەکانی سوپای عێراق لە بەرەکانی حاجی ئۆمەران، بۆ رژێم بووە بیانۆیەك بۆ تۆڵە سەندنەوە لە کورد بەگشتی و بارزانییەکان بەتایبەتی، کە گوایە هاوکاری سوپای ئێرانیان کردووە، بۆ داگیرکردنی ناوچە سنووریەکانی بەرەی حاجی ئۆمەران.

لە تەمووزی ١٩٨٣ رژێم بە هێزێکی گەورە کە پێکهاتبوو لە دەزگا ئەمنیەکان و گاردی کۆماری، گەمارۆی هەردوو کۆمەڵگەی (قودس و قادسیە)دا لە شارۆچکەی قوشتەپە، کە بارزانییەکانی تێدا نیشتەجێبوو، دەستیکرد بە گرتنی نێرینەی تەمەن (١٥) ساڵی تاکو پیرەمێردی (٩٠) ساڵی، راپێچی ناو پاسی پەردە پۆشکران و بەرەو شوێنی نادیار گواستڕانەوە. لە مانگی ئابی هەمان ساڵ، پەلاماری کۆمەڵگە زۆرەملێیەکانی (بەحرکە و هەریر و دیانە)ی دا و نێرینەکانیان دەسگیرکرد و بە پاسی گەورە بەرەو باشوور رەوانەکران. لە مانگی تشرینی یەکەم دووبارە هەڵیان کوتایەوە سەر هەردوو کۆمەڵگەی (قودس و قادسیە)، بۆ ئەو مێرمندالانەی کە جاری پێشوو دەسگیر نەکرابوون، ئەمجارە هەموویان دەسگیرکردن.

لەم پەلامارانەی گرتن و راوەدونـان، نزیکـەی (٨٠٠٠) هەشـت هـەزار نێرینـەی بارزانی لە گەنج و پیر بە ساغ و نەخۆشەوە، تەنانـەت ئەوانـەی کـە لـە رووی دەرونیشەوە تەواو نەبوون دەسگیرکران و شوێنبزکران و ژن و منداڵەکانیشیان بەبێ سەرپەرشتی و بە ژیانێکی مەرگەساتی لە ئۆردوگاکان هێشتەوە.

بەپێی بەڵگەنامەکان، ئـەو پیـاوە بارزانیانـەی تەمـەنیان لـە ١٥ سـاڵ بـەرەو سەرەوە بوو بۆ بەغدا گواسترانەوە و رەوانەی دادگـای بـەناو شـۆرش کـران، لـەم دادگایـە بـە شـێوەیەکی رەمـەکی حـوکمی لەسـێدارەدانیان بەسـەردا سـەپاندن، دواتـر حوکمەکـە جێبـەجێکرا. هەرچـەندە ئـەو تۆمەتانـەی کـە ئاراستەی ئەو کەسانە کرابوو بێبنەماو نادروست بوون، بەڵام بە دادگاییـەکی رووکەشانە سزای مەرگیان بەسـەر سـەپێندرا، هەندێکیشـیان پـاش گرتنیـان گواسترانەوە بۆ خوارووی عێراق، رەوانەی پارێزگای موسەنا (سەماوە) کران، لە ئۆردوگاکانی (ئەبوجد و ئەلیە)دا دەسبەسەرکران. ئەم شوێنە (٤٥)کم لـە سنووری سعودیە دوورە، ناوچەیەکی بیابانی لماوییە.

دایکان لەسەر گۆری کەسوکاریان، لە دوای هێنانەوەیان لە بیابانی بوسەیەی موسەنا

زینده بەچاڵکردن:

بارزانییەکان بە شێوازی جیاجیا زیندە بەچاڵکران، بەپێی راسپاردەکانی بەڕیوەبەری ئەمنی گشتی لە سەرەتای مانگی ئابی ١٩٨٣ فەرمانی لەسێدارەدان بەسەر بەشێکیان جێبەجێکرا و (١٦) شادە دۆز بۆ (٦٦٧) شەش سەد و شەست و حەوت کەس رێکخرا و حوکمی لەسێدارەدانیان بۆ دراوە و بەشەکانی دیکەش بە شێوازی جۆراوجۆر لە بیابانی (بوسەیە) لە باشووری رۆژئاوای عێراق زیندە بەچاڵکران.

لەدوای روخانی رژێم لە ساڵی ٢٠٠٣، لە مانگی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٥ بەڕێورەسمێکی شایستە، تەرمی (٥١٣) پێنج سەد و سێزدە کەس، کە لە گۆڕە بەکۆمەڵەکانی بیابانی بوسەیە زیندە بەچاڵکرابوون، گەڕێندرانەوە زێدی باب و باپیرانیان لە نزیک بارزان دووبارە بە خاک سپێردرانەوە.

رێورەسمی دووبار ناشتنەوەی زیندە بەچاڵکراوەکانی بارزانی لە گۆڕستانی بارزان

پرسیارەکانی بەشی سێیەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

بارزانییەکان ،کۆمەڵگای قودس و قادسیە ، بیابانی بوسەیە ، ئۆردوگای زێوە.

پ٢.جینۆسایدکردنی بارزانییەکان لە تەموزی ١٩٨٣ روونبکەوە .

پ٣.ئەم دەستەواژە روونبکەوە :

(ئەوانە خیانەتیان لە پەیمان کرد ، بۆیە ئێمەش بە سزای توندو سەختمان گەیاندن و بۆ دۆزەخمان ناردن).

پ٤.لە هەر شوێنێکی ئەم کوردستانە چیت بینوە یا بۆیان گێڕاویتەوە دەربارەی بارزانییەکان ، یا هەر گروپێکی تری کورد ،بە چیرۆک یا بە راپۆرت، بینوسەوە و لە پۆل بۆ هاوڕێکانتی بخوێنەوە .

بەشی چوارەم

بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی

بەچەکی کیمیاوی هەموویان (کوردەکان) دەکوژم، کێ بەنیازە هیچ قسەیەك بکات؟ هەرچییەك دەڵێن بابیڵێن! کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و ئەوانەش کە گوێ لەوانە دەگرن.

(عەلی حەسەن ئەلمەجید)

وەك لە بەشەکانی پێشتر باسمانکرد، لەدوای لکاندنی ویلایەتی موسل بە عێراقی عەرەبی، کێشەی کورد تێکەڵ بە هاوکێشە سیاسیەکانی عێراق کرا. بە درێژایی مێژووی دەوڵەتی عێراق کێشەی کورد بووە بە مەترسی و بەردەوام رژێمە عێراقیەکانی نیگەران کردووە. بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە، هیچ کام لە رژێمەکانی عێراق، نەیانتوانیوە رێگا چارەیەکی دروست بدۆزنەوە و دانیشتوانی عێراق لە مەترسی دوور بخەنەوە، تەنیا زمانی چەك بەکارهاتووە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە، چونکە بە بڕوای سەرانی رژێمەکان، کوردستان بەشێکی دانەبڕاوە لە نیشتمانی عەرەبی، گەلی کوردیش بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب، کە گەلی عێراق بەشێکە لەم چوارچێوەیە. هەر لەم روانگەیە بوو، سیاسەتی پاکتاوی رەگەزی کورد سەرەتا بە عەرەبکردن و راگواستن دەستیپێکرد، تا گەیشتە ئەو تاوانە گەورەیەی کە چەکی کۆمەڵکوژ و کیمیاوی قەدەغەکراوی نێودەوڵەتی بەکارهێندرا.

لەدرێژە پێدانی سیاسەتی راگواستن لە ساڵی ١٩٨٧، گوندەکانی سەر بە چەمچەماڵ و کۆیە و قەڵادزێ و ناوچەی سلێمانی ناچار کران گوندەکانیان

بەجێبێڵن، دیارە ئەم کارەش نارەزایی خەڵکەکەی لێکەوتەوە، بۆیە رژێم لە نیسانی ١٩٨٧ بە چەکی کیمیاوی هێرشی کردە سەریان. بریندارانی ئەم هێرشە کە روویان لە نەخۆشخانەکانی ژێر دەسەلاتی رژێم کرد بۆ چارەسەرکردنیان، دەرگایان بەڕوو داخرا و چارەسەرکردنیان قەدەغە بوو.
یەکەم هێرشی چەکی کیمیاوی بۆ سەر ناوچە کوردنشینەکان لە کوردستان لە ١٥ی نیسانی ١٩٨٧ بە هۆی فرۆکە جەنگیەکان دەستیپێکرد، بۆ سەر ناوچەکانی سۆران و رەواندوز و دوکان و سەرچنار و گوندەکانی مەرگە و پشدەر، هێرشەکان بە گازی ژەهراوی بەردەوام بوو تا ٢١ نیسانی ١٩٨٧، هەر لەم هێرشانە گوندێکی زۆری ناوچەکانی خۆشناوەتی و دۆڵی بالیسان و دەوروبەری سلێمانی و قەرەداغ بەرکەوتن. لە پارێزگای دهۆکیش هەندێك گوندی سەر بەشارۆچکەی ئەتروش و باکرمان کیمیابارانکران.
لە ٢٤ی مایسی ١٩٨٧ هێرشی ئاسمانی بە چەکی کیمیاوی کرایە سەر دەوروبەری شاری کەرکوك کە تەنیا ٢٠ کم لە شارەکە دووربوو، وەك (گورگان و تۆمار). لە ئەیلولی ١٩٨٧ بە دواوە گەورەترین هێرشی کیمیاوی کرایە سەر دۆڵی جافایەتی کە دەکەوێتە نێوان شاری سلێمانی و قەلادزێ. لە ٣ی ئەیلول پتر لە ٢٠ گوندی ئەم ناوچەیە بە گازی کیمیاوی تۆپبارانکران، هەندێکیان بۆ جاری دووەم و سێیەم بوو.
لە ٦ی ئەیلول دەوروبەری شارۆچکەکانی شەقلاوە و کۆیە و بەدرێژایی چیای سەفین کیمیابارانکران، بەتایبەتی ناوچەی هیران و نازەنین، بۆ چەند جارێك.

نەخشەی ژمارە(٤) ناوچە کیمیا بارانکراوەکانی هەرێمی کوردستان *

* لە نەخشەکانی سەردار محمد عبدالرحمن / ئەتڵەسی هەرێمی کوردستانی عێراق.

له ١٧ی ئەیلولی ١٩٨٧ فڕۆکه جەنگیەکانی ڕژێم به چەکی کیمیاوی هێرش کرده سەر ناوچەی بادینان، بەتایبەتی ئەو کۆمەڵگه زۆرەملێیانەی کە کورد و ئاشوری تێدابوو، له نزیك سنوری تورکیا، کە زۆربەی دانیشتوانەکەی خەڵکی دهۆك و ئەتروش و ئەڵقوش بوون، له ترسی ڕژێم رایانکردبوو. ئەو خەڵکه هەڵاتووه که له سنورەکانی تورکیا گیرسابوونەوه، حکومەتی تورکیا بەهیچ جۆرێك ڕێگای نەدا بپەڕنەوه ناو خاکەکەی، هەڕەشەی کردبوو ئەوەی سنوور ببەزێنێت رادەستی حکومەتی عێراقی دەکاتەوە، بەتایبەتی دانیشتوانی کۆمەڵگەی زۆرەملێی (گوندی کانی). ڕژێم جارێکی تر له مانگەکانی (١٠،١١،١٢)ی ساڵی ١٩٨٧ سنورەکانی تورکیاو ئێرانی ناوچە کوردنشینەکانی کیمیابارانکرد. به بەردەوامی خۆی لەو دەنگۆیانە دەپاراست، که باسی له کیمیابارانکردنی ناوچە کوردیەکان دەکرد.

(کۆمەڵەی گەلانی هەڕەشە لێکراو)، بڵاویکردەوە، که ڕژێمی عێراق له مانگی نیسان تا تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨٧ پتر له (٢٠٠)دووسەد گوندی له کوردستانی عێراق به چەکی کیمیاوی تۆپباران کردووە. پتر له (٥٦٠) پێنج سەدو شەست کەس بوونه قوربانی چەکی کیمیاوی، که شوێنەواری لەسەر جەستەیان دیاربووە. له ١٦ی نیسانی ١٩٨٧، فڕۆکه جەنگیەکانی عێراق سەدەها بۆمبی کیمیاویان به سەر گوندەکانی شێخ وەسانان و بالیسان و کانی بەرد و توتمه و زینێ و بێراوه و بالوکاوه داباراند، هەر لەهەمان ڕۆژدا زنجیره چیاکانی هەریر و کاروخ...هتد، به فڕۆکه کیمیابارانکرد، سەدان قوربانی له بریندار و کوژراوی لێکەوتەوە، زۆرترین قوربانی بەر گوندی شێخ وەسانان کەوت، که هیچ کەسێکیان به سەلامەتی لەم هێرشه دەرنەچوو.

ڕۆژ بە ڕۆژ بەکاهێنانی ئەم چەکە ترسناکە تا دەهات لە زیادبوون دابوو، لـە قۆناغەکانی ئەنفال گەیشتە لوتکەی بەکارهێنان، ڕژێم بەبێ سڵەمینەوە هـەر بەرگریەکەك یا کۆسپێك لە شوێنێك بهاتابایـە پـێش سوپای ڕژێم بـە چـەکی کیمیـاوی چارەسـەریان دەکـرد. هۆیەکەشـی بـۆ بێـدەنگی کۆمەڵگـەی نێودەوڵـەتی و بێکەسـی گـەلی کوردو گۆشـەگیری لـە ناوچـەیەکی دابڕاوادا دەگەڕێتەوە.

پەیکەری عومەری خاوەر و مۆنۆمێنتی شەهیدانی هەڵەبجە

کیمیابارانکردنی شاری هەڵەبجە:

بەهۆی ستراتیژیەتی شـوێنی جـوگرافی شـارەکە، کـە هاوسـنووری ئێرانـەو ڕێگایـــەکی بازرگانییـــە و مێـــژووی دوور و درێـــژی بەرهەڵســـتی کردنـــی دانیشـتوانەکەی لـە دژی زۆرداری ڕژێمـی بـەعس، گـەوامی خـۆرگری و لـە

خۆبوردەیی دانیشتوانەکەی بووە. ئەم هۆکارانە وای لە رژێمی بەعس کرد، چاوی زیاتر بخاتە سەر دانیشتوانی ئەم ناوچەیە. هەڵەبجە بەلایەنگری نەیارانی رژێم ئەژماردەکرا، لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٨، کە هێزی پێشمەرگە توانیان شارەکە و دەوروبەری لەدەست رژێم دەربێنن، بۆ رژێم بووە بەهانە بۆ درێژە پێدانی سیاسەتی پاکتاوی رەگەزی کورد، هێرشێکی بەربلاوی کردە سەر ناوچەکە، وەك کاردانەوەیەك بەرامبەر هێرشی پێشمەرگەی کوردستان، لەم شاڵاوەدا زۆر لەشار و شارۆچکەکانی کوردستانی وێرانکرد، یەکێك لەم شارانە هەڵەبجە بوو. شایانی باسە شاڵاوی کیمیاباران بۆسەر هەڵەبجە، بەشێك نەبوو لە زنجیرە شاڵاوەکانی (ئەنفال) بۆ لە ناوبردنی کورد.

لەشەوی (١٥-١٦ی ٣ ی ١٩٨٨) بۆردومانی تۆپ و کاتیۆشای دوورهاوێژ بۆ ناو شار دەستپێکرد.

خەڵکێکی زۆر لە رۆژانی پێشوتر شاریان جێهێشتبوو، چووبوونە دەرەوەی شار. سەر لە بەیانی رۆژی ١٦ی ٣ی ١٩٨٨ حەوت فڕۆکەی جەنگی هاتنە سەر شارەکە، بە موشەك و ناپاڵم شارەکەیان بۆردومان کرد، کە ژمارەیەك خەڵك کوژران و خانووبەرەیەکی زۆریش وێرانکرا. لەو کاتە ئیتر هەستکرا کە دوژمن نیازی خراپی هەیە، بۆیە داوا لە دانیشتوانەکەی کرا شار چۆلبکەن، بەلام خەڵکێکی زۆر لەشار مانەوە، لە ترسی بۆمبارانکردن لە ژێر زەمینی خانووەکانیان خۆیان حەشاردابوو. ئەو بۆمبایانەی کە لە کاتژمێر یازدە شاری پێ بۆمبارانکرد چەکی کوشندەی تێکەڵاوبوو لە بۆمبی گەورەی ئاسایی و ناپاڵم و کیمیاوی، بۆیە بڕیاردرا تا شەو دادێت ئینجا خەڵکەکەی

رەویکەن، بەڵام فرۆکەکانی رژێم بەردەوام بەسەر ناوچەکەدا دەسوڕانەوە و دەرفەتیان نەدا خەڵکەکە خۆیان رزگار بکەن.

(١٦ ئاداری ١٩٨٨) لەکاتی بوردمانکردنی هەڵەبجە

چڕترین بۆردومانی کیمیاباران کاتـژمێر (٥,٢٠) ئێـوارەی ١٦ی ئـادار دەسـتی پێکرد، تا سەر لەبەیانی رۆژی ١٧ ئادار، (١٤) جار فرۆکەکان بـە بـەردەوامی بۆردومانی شارەکەیان کرد.

سەرئەنجام ئەم بۆردومانە چڕە درندانەیە بووە هۆی کوشتنی زیاتر لە (٥٠٠٠) پێنج هەزار کەس، لە ژن و منداڵ و گەنج و پیر، هەروەها بریندابوونی زیـاتر لـە (١٠) دە هـەزار کـەس و ئـاوارەبوونی خـەڵکی ناوچـەکە بـەرەو ئێـران و ناوچـەکانی تـری وەك سـلێمانی و دەوروبـەری و کـاولکردنی شـارەکە

بەتـەواوەتی و کوشـتنی هەرچـی پەلـەوەر و مـاڵاتی ناوچـەکە بـوو هـەمووی قڕکرد.

رزگاربووانی کیمیابارانی هەڵەبجە

ئـەم هێرشـە کـە لەناوەڕاسـتی ئـاداری ١٩٨٨ بەچـەکی کیمیـاوی لـە لایـەن سوپای عێراقەوە کرایە سەر هاوولاَتیانی کورد، ئەمجارە نەك هێرشێکی گازی کوشندە و ژەهراوی و مەترسـیدار بـوو دژی گـەلی کـورد، بـەڵکو گـەورەترین هێـرش بـوو بـە گـازی ژەهـراوی لـە دوای جـەنگی یەکـەمی جیهانییـەوە ئەنجامدرابێ.

پرسیارەکانی بەشی چوارەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

ناپاڵم ، هەڵەبجە ، کۆمەڵگەی زۆرەملێی (گوندی کانی) ، شێخ وەسانان ، گورکان و تۆمار ، چەکی کۆمەڵ کوژ .

پ٢.هۆی ئەمانە لێك بدەرەوە :

١. ئەو کۆمەڵگە زۆرە ملیانەی کە کورد و ئاشوری تێدابوو لە نزیك سنوری تورکیا ،کە لە ترسی رژێم رایانکردبوو، لە سنورەکانی تورکیا گیریان خواردبوو .

٢. رژێم بە بێ سڵەمەنینەوە هەر بەرگریەکەك یا کۆسپێك لە شوێنێك بهاتابایە پێش سوپای رژێم بە چەکی کیمیاوی بۆردومانیان دەکرد .

٣. رژێم لە ١٦ ئاداری ١٩٨٨ بە چەکی کیمیاوی هێرشێکی بەربلاوی کردە سەر شاری هەڵەبجە.

بەشی پێنجەم

ئەنفال

تاوانی ئەنفال یەکێکە لە گەورەترین و ترسناکترین ئەو تاوانانەی لە کۆتاییەکانی سەدەی بیست بەرامبەر بە گەلی کورد ئەنجامدرا. نوێترین سیاسەتی رەگەزپەرستانە بووە بۆ پاکتاوکردنی نەتەوەیەك لە سەر زێدی باب و باپیرانی.

چەمکی ئەنفال:

ئەنفال لە زمانەوانیدا، کۆی (نفل)ە، کە بە دەسکەوت دێت. ناوی سورەتی هەشتەمە لە قورئانی پیرۆز، بە واتای ئەو دەسکەوتە دێت کە لەکاتی شەڕدا بەدەست شەڕکەرە موسوڵمانەکان دەکەوێت. واتا سامان و سەروەتی بێبڕواکانە کە دەست موسولمانان دەکەوێت. لەم بارەیەشەوە بۆچوونی زانایانی ئیسلام سەبارەت بە چەمك و واتای ئەنفال (الانفال هو الغنیمة، أي

كل نيل ناله المسلمون من أهل الحرب). كەواتە ئەنفال لە ئایینی ئیسلامدا ئەو دەسکەوت و سامانەیە کە موسوڵمانان لە بتپەرست و بێ باوەڕان وەك دەسکەوتی شەڕ دەستیان دەکەوێت. هەروەك لە سورەتی (الانفال)ی قورئانی پیرۆزەوە ئاماژەی پێکراوە:(يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) (١ الانفال)، هەروەها بەم شێوەیە باس لە چۆنیەتی دابەشکردنی دەسکەوتەکان دەکات: (وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) (٤١الانفال).

هۆی دابەزینی سورەتی ئەنفال؛

ئەگەر بۆ هۆی هاتنە خوارەوەی ئەم سورەتە بگەڕێینەوە، بە تەواوەتی چەمکی ئەنفالمان بۆ روندەبێتەوە.

هاوەڵێکی پێغەمبەر (د.خ) کە ناوی (عبادەی کوڕی صامت) دەیگێڕێتەوە: (لەگەڵ پێغەمبەر (د.خ) چووین بۆ شەڕی (بەدر)و کەوتینە بەرامبەر بێباوەڕان. دوژمن تێکشکا، کۆمەڵێك لە موسڵمانەکان بە دوایان کەوتن، بۆ ئەوەی زیاتریان تێك بشکێنن، هەندێکی تریان دەوری پێغەمبەریان گرت، نەبادا زیانی پێبگات و کۆمەڵێکی تریش کەوتنە دوای ئەو دەسکەوت و پاشماوانەی کە بێباوەڕان لە دوای خۆیان بەجێیان هێشتبوو. بەم جۆرە موسڵمانەکان بوونە سێ بەش. دوای ئەوەی دوژمن راونەرەکان گەڕانەوە، داوایانکرد دەسکەوتەکان هەمووی بۆ ئەوان بێت، چونکە ئەوان دوژمنیان شکاندوە. ئەوانەی کە لە دەوری پێغەمبەر (د.خ) مابوونەوە بە مافی خۆیان

دەزانی دەسکەوتەکان بۆ ئەوان بێت، لەبەر ئەوەی پێغەمبەریان لە مەترسی پاراستوە. کەچی ئەو بەشەی دەستیان بەسەر دەسکەوتەکان داگرتبوو سوربوون لەسەر ئەوەی کە خۆیان دەسکەوتەکانیان کۆکردۆتەوە، تەنیا مافی خۆیانە بیبەن. لە ئەنجامی ئەم مشتومڕە خەریك بوو کێشە لەنێوانیاندا دروست بێت . خودای گەورە بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە، ئایەتەی ئەنفالی دابەزاند.

ئەنفال لە دیدی ئایینی ئیسلامەوە:

وەك لە بابەتی پێشو ئاماژەی پێکراوە، بۆ چارسەرکردنی ئەو کێشەیە کە لەنێوان شەڕکەرە موسڵمانەکان روویدا، لە دابەشکردنی دەسکەوتەکانی شەڕی بەدر، بۆیە دەتوانین دەربارەی ئەنفال لە روانگەی ئایینی ئیسلامەوە بەم شێوەیە ریکبخەین:

١. ئەنفال بە واتای ئەو دەسکەوتانە دێت، کە جەنگاوەرە موسڵمانەکان لە کاتی شەڕدا لەگەڵ بتپەرەستان و بێباوەڕان لە ماڵ و سامان و ئاژەڵ ودیلەکانی جەنگ دەستیان دەکەوێت.

٢. ئەو لایەنەی کە دەسکەوتەکانی لێدەگیرێت دەبێ کۆمەڵێکی بێباوەڕ و کافرین، لەلایەن ئەو موسڵمانانەی کە مەبەستیان لە شەڕکردن بۆ سەرخستنی ئایینی ئیسلام بووە، نەك کەسانی بێتاوان.

ئەگەر بەراوردێك لەنێوان ئەنفالی رژێم و بنەماکانی ئەنفال بکەین، بەهیچ شێوەیەك لەگەڵ یەکتری ناگونجێت، چونکە گەلی کورد گەلێکی موسڵمان و بڕوادارە. لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام بە ئارەزووی خۆیان بۆنەتە موسڵمان، تاکو ئێستا لە نەتەوە دەگمەنەکانن کە بەدروستی

پەیڕەوی ئایینی ئیسلام دەکەن، هەروەها کورد لەسەر خاک و ناو ماڵی خۆی هێرشی کراوەتە سەر، بە زەبری هێز تالآن کراوە و لە گوندەکانیان راپێچی شوێنە نادیارەکان کراون و زیندە بەچاڵ و گوللەباران کراون.

ئەنفالی کورد :

وەك لە بابەتەکانی پێشو باسمانکرد، هەر لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقیەوە کورد دووچاری پاکتاوکردنی نەژادی هاتووە، بەهەموو شێوەکانی گرتن و راگواستن و کوشتن و تالانکردن و بەعەرەبکردن، بەلآم ئەمەی کە لەساڵی ١٩٨٨ بەناوی ئەنفال بەرامبەر گەلی کورد ئەنجامدرا، شێوەیەکی تایبەتی وەرگرت، لە درندایەتی و قڕکردندا، کە دەتوانین بەجۆرێکی ترسناکی جینۆساید لەم سەردەمەدا بە مرۆڤایەتی بناسێنین. کەواتە دەتوانین (ئەنفال) بەم شێوەیە پێناسە بکەین، کە (میدل ئیست وۆچ)، دەیخاتە روو: (**ئەنفال ئەو ناوەبوو کە بە زنجیرەیەك هێرش و پەلاماری نەخشە بۆ کێشراوی سەربازی ئەنجامدرا. سەرجەم هەشت پەلامار بوو لە شەش ناوچەی جوگرافیای جیاواز بەڕێوەچوو، لەنێوان مانگی شوبات و سەرەتای ئەیلولی ١٩٨٨ دا.** سەرەتا کردە سەربازییەکان لە دەست نوسینگەی باکووری رێکخستنی حیزبی بەعس بوو، کە بنکەی سەرەکی لە شاری کەرکوك بوو. لە ئاداری ١٩٨٧ بە دواوە لە لایەن (عەلی حەسەن ئەلمەجید) (عەلی کیمیاوی)، سەرۆکایەتی دەکرا. هێرش و پەلامارەکانی ئەنفال لەلایەن هێزە نیزامییەکان و هەردوو فەیلەقی یەك و پێنج ئەنجامدرا بە پاڵپشتی یەکە جیاوازەکانی سوپای عێراق و فەوجە سووکە کوردەکان(جاش).

ڕێوڕەسمی دووبارە ناشتنەوەی ئەنفالکراوانی گەرمیان

ئەنفال بەرچاوترین تاوانە لە دوای شەڕی دووەمی جیهانیەوە بە سەر گەلی کورد داهاتووە، بۆ لەناوبردن و سەرکوتکردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد و سڕینەوەی هەموو مۆرکێکی نەتەوەیی و کولتوری و مێژوویی و دیمۆگرافی و کۆمەڵایەتی و ئابووری...هتد.

هێرشەکانی ئەنفال بە یەکێك لە زەقترین دیاردەکانی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لەلایەن رژێمی عێراقەوە دادەنرێت، کە پەلامارە سەربازییەکان راستەوخۆ گوندو لادێکان و چەند شارۆچکەیەکی کوردستانیان بە تەواوەتی وێرانکرد و ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانە بێتاوانەکەیان بۆ چەند شوێنێکی تایبەت راگواستەوە، لە بیابانەکانی رۆژئاوای عێراق، لەسەر سنوری عێراق ـ سعودیە، کە زۆربەی هەرە زۆریان لەم ناوچەیەدا زیندەبەچاڵ و گوللەباران کران و ماڵ و سامانیشیان وەك دەسکەوتی شەڕ بە تاڵا بردرا.

دەسەڵاتدارانی رژێمی پێشووی عێراق زۆر بەشانازییەوە دانیان بە هێرشەکانی ئەنفال ناوە. هەموو ساڵێکیش یادیان کردۆتەوە، بەڵام هەرگیز دانیان بە بێسەروشوێن کردنی ئەو دەیان هەزار مرۆڤە بێتاوانە نەناوە. پیاوانی رژێم وایان بڵاودەکردەوە، کە گوایە شاڵاوەکانی ئەنفال تەنیا لە دژی (تێکدەران و بەکرێگیراوان) کراوە.

هۆکارەکانی ئەنجامدانی شاڵاوەکانی ئەنفال:

هۆکاری ئەنجامدانی شاڵاوەکانی ئەنفال بۆ لەناوبردن و قڕکردنی گەلی کورد، ئەمانەی خوارەوەن:

یەکەم: گرنگی شوێنی جوگرافی هەرێمی کوردستان. ئەم شوێنە گرنگی تایبەتی جیۆپۆلەتیکی هەیە، کە بایەخ بە دوو بنەمای سەرەکی (**سروشتی و مرۆیی**) دەدات، لەئەنجامی لێکدانی هەردوو بنەما، بنەمای ئابووریش پەیدا دەبێت.

أ. بنەمای سروشتی:

کوردستان بەسەر (٤) چوار دەوڵەتی ناوچەکەدا دابەشکراوە، ئەو دەوڵەتانەش هەمیشە لە ململانێی یەکتر دان. هەرچەندە شوێنی جوگرافی لەسەر زەوی نەگۆڕە، بەڵام لە رووی جیۆپۆلەتیکەوە لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمەکانی تر بەهۆی کاریگەری هۆکارە ئابووری و سیاسیەکان دەگۆڕێت، هەرێمی کوردستان کەوتۆتە نێوان هەر چوار دەوڵەتی (عێراق، ئێران، تورکیا، سوریا)، بۆیە وای لێهاتووە هەردەم کێشەکەی ئاڵۆزبێت و دەنگی رەوای گەلەکەی نەگاتە جیهانی دەرەوە. **هەرێمی کوردستان گرنگی زۆری هەیە، کە بریتین لە:**

١.   ناوچەیەکی دەوڵەمەندە بە پترۆڵ و گازی سروشتی و سامانە کانزاییەکانی تر.

٢. زەوی بە پیت و سەرچاوەی ئاوی زۆر، وایکردووە ببێتە هەمە چەشنەی بەروبوومی کشتوکاڵی، کە دەتوانرێت بە سەبەتەی خۆراکی عێراق دابنرێت و کاریگەری لەسەر ئاسایشی خۆراکی هەموو عێراق هەبێت.

بایەخی جیۆپۆلەتیکی هەرێمی کوردستان، بە هۆکارێکی گرنگ و سەرەکی دادەنرێت بۆ ئەنجامدانی ئەم تاوانە، چونکە ئەگەر عێراق هەرێمی کوردستانی لێ جیابێتەوە، دەبێتە وڵاتێکی هەژار و کەم ئاو و کەم دەرامەتی سروشتی. کەواتە کوردستان مەرجی بەهێزبوونی دەوڵەتی عێراقە.

ب. بنەمای مرۆیی:

ژمارەی دانیشتوان بایەخێکی زۆری هەیە لە پێوەری بەهێزی و لاوازی دەوڵەت لە **دیمۆگرافی** هەرێمی کوردستان، ئەگەر سەیری دانیشوانەکەی بکەیت لە سەرژمێری گشتی عێراق، ڕێژەی لەدایکبوون، لەم هەرێمە زۆرترە بە بەراورد لەگەڵ ناوەڕاست و باشووری عێراق ڕێژەی مردنیش کەمترە، لەبەر کاریگەری ئاو و هەواکەی و تایبەتمەندی ژنی کورد کە بە وەچەترە(خصوبة). ئەمەشیان بە یەکێك لە هۆکارە گرنگەکانی دیمۆگرافی دادەنرێت بۆ گەلی کورد. هەر لەبەر ئەم هۆیەشە ڕژێمی عێراق لە ڕووی ئاسایشی نەتەوەییەوە بیری لێکردۆتەوە و نەخشەی داڕشتوە بۆ لەناوبردنی توێژی گەنجانی کورد، کە بە ئەنجامدانی شاڵاوەکانی ئەنفال بە هەزاران پیاو و ژنی گەنجی کورد لەناوبردران.

دووەم: تێکچوونی هاوسەنگی تەمەن لەنێوان گەنجانی کورد و گەنجانی ناوەڕاست و باشووری عێراق.

شەڕی درێژخایەنی نێوان عێراق و ئێران بووە هۆی لەناوبردنی هەزاران گەنج لە بەرەکانی شەڕدا، بەتایبەتی گەنجانی ناوەڕاست و باشووری عێراق، کە شوێنەواری خراپی (ئابوری و کۆمەڵایەتی و سوپایی) لەسەر کۆمەڵگەی عێراقی هەبووە.

سێیەم: ناوچەیەکی زۆری کوردستان لەژێر دەسەڵاتی هێزی پێشمەرگەی کوردستاندا بوو، بەتایبەتی ناوچە شاخاویە سەختەکان، کە بۆ بەرەنگاری و شەڕ لە بەرژەوەندی پێشمەرگە دابوو. حکومەتی عێراقیش بە مافێکی یاسایی خۆی دەزانی، کە دووبارە ئەم ناوچانە بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی، سوپای عێراقیش لەو کاتە سەرقاڵی بەرەکانی جەنگی ئێران بوو، نەیدەتوانی بە ئازادی ڕووبەڕووی ئێران ببێتەوە، لەبەر گورزی کوشندەی هێزی پێشمەرگە. بۆیە شاڵاوەکانی ئەنفال زیاتر گوندو لادێیەکانی کوردستانی گرتەوە، چونکە بە سەرچاوەی سەرەکی و بژێوی دانیشتوانەکەی و شوێنی داڵدەدانی هێزی پێشمەرگەی دەزانی.

چوارەم: لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، حکومەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق نەتەوەی کوردیان وەك کۆسپ و ڕێگر لە بەردەم یەکێتی نەتەوەی عەرەب دادەنا. بە بیروبۆچوونی سیاسەتمەدارانی عێراق کێشەی کورد مەترسیە لەسەر ئاسایشی نەتەوەی عەرەب، بۆیە تا بۆیان کرابێت هەموو هەوڵێکیان داوە بۆ تواندنەوەو لەناوبردنی ئەم مەترسییە، شالاوەکانی

ئەنفالیش بە تۆڵەی هەوڵەکانی پاکتاوکردنی نەژادی گەلی کورد لە عێراق دادەنرێت.

پێنجەم: پەیوەندییە نێودەوڵەتی و هەرێمییەکانی عێراق.

حکومەتی عێراق لە ساڵانی هەشتاکانی سەدەی بیست، وڵاتێکی دابڕاو نەبوو لەرووی پەیوەندیە نێودەوڵەتی و هەرێمییەکان، بەڵکو پەیوەندییەکی توندوتۆڵی لەگەڵ وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامی و جیهانیدا هەبوو، بۆیە لە رووی سەربازی لە ماوەی جەنگی هەشت ساڵەی لەگەڵ ئێراندا ببوو بە وڵاتێکی بەهێز لە ناوچەکەدا. پاڵپشتی دەرەوە و جیهان وای لە حکومەتی عێراق کردبوو، کە گوێ بەهیچ یاسا و بڕیارێکی نێودەوڵەتی نەدات لە پیادەکردنی سیاسەتێکی وێرانکارانە دژی ناوچەکانی کوردستان. بۆنمونە، کاتێ حکومەتی عێراق بەوپەڕی فراوانی و خەستی چەکی کیمیاوی لە شاڵاوەکانی ئەنفال بەکاردەهێنا، حکومەتی سۆڤیەت داکۆکی لە هەڵوێستی عێراق دەکرد. جگە لەمەش حکومەتی تورکیا رۆڵێکی گرنگی دەگێڕا لەم بارەیەوە، وتەبێژی وەزارەتی دەرەوەی تورکیا رایگەیاند، کە شارەزایانی پزیشکی تورکیا پەناهەندە کوردەکانیان پشکنیوە، هیچ جۆرە شوێنەواری چەکی کیمیاوییان بەسەرەوە دیار نەبووە، هەروەها بە داواکاری نەتەوە یەکگرتووەکان رازی نەبوو، بۆ ناردنی پسپۆڕانی تەندروستی بۆ پشکنینی پەناهەندە کوردکان.

شەشەم: نالەباری بارودۆخی کورد، کورد لەم قۆناغەدا زۆر بێکەس بوو، هیچ هێز و وڵاتێك نەبوو پشتگیری و داکۆکی لە مافەکانی بکات و فشار بخاتە سەر حکومەتی عێراق بەرامبەر بەو هەموو پێشێلکارییە نامرۆڤانەی پەیڕەو

دەکرا لە پاکتاوی رەگەزی دژی گەلی کورد، بەتایبەتی لە ساڵی ١٩٨٨ کە هەموو ناوچەکانی کوردستانی گرتەوە.

کۆکردنەوەی ژن و منداڵی کورد لە شاڵاوەکانی ئەنفال و رەوانەکردنیان بەرەو مەرگ

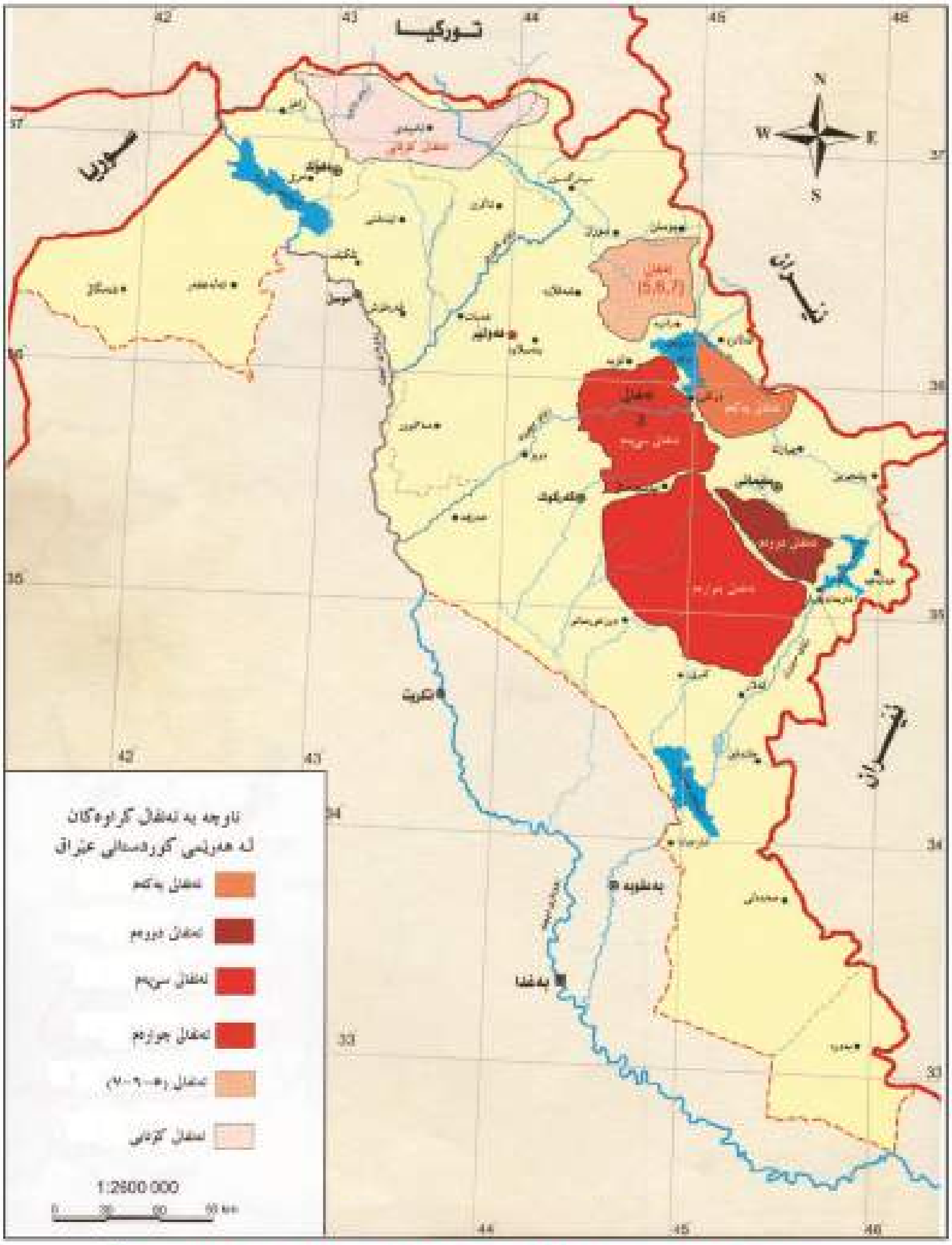

نەخشەی ژمارە (٥) ناوچە ئەنفالکراوەکانی هەرێمی کوردستان *

* لە نەخشەکانی سەردار محمد عبدالرحمن / ئەتڵەسی هەرێمی کوردستانی عێراق .

شاڵاوەکانی ئەنفال

١. جوگرافیای شاڵاوەکانی ئەنفال:

وەك لەپێشەوە ئاماژەمان بۆکرد، سەرانی رژێمی عێراق هەر لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقدا، بەردەوام بوون لەسەر سیاسەتی پاکتاوکردنی رەگەزی کورد، چونکە لە هزری ناسیۆنالیستیاندا، کورد مەترسی بوو لەسەر ئاسایشی نەتەوەیی عەرەب، بۆیە رۆژ لەدوای رۆژ تاوانەکانیان گەورەتر دەبوون و زیانەکانی گەلی کوردیش بەهەمان شێوە گەورەتر دەبوو، تاکو ساڵی ١٩٨٨ رژێم بێ پەروا هەرچی هێز وتوانا و تەکنۆلۆجیا و پەیوەندیە نێودەوڵەتییەکانی بە دەستەوە بوو بەرامبەر گەلی کورد بەکاریهێنا، ئەم جارەیان لەژێر ناوی (ئەنفال). تاوانەکانیش بەچەند قۆناغێك دەستپێکرد بریتین لە:

ئەنفالی یەك: ئەنفالی دۆڵی جافایەتی، لە (٢٣ی شوبات تاکو ١٩ئاداری ١٩٨٨ی خایاند) ئەم شاڵاوە بە هێرشکردن بۆ سەر گوندەکانی سەرگەڵو و بەرگەڵوی دۆڵی جافایەتی لە ٢٣ شوباتی ١٩٨٨ دەستپێکرد. لە چەند قۆڵێکەوە بەدرێژایی (٨٠)کم لە بنگردەوە بۆ لای رۆژهەڵاتی دەریاچەی دوکان و شارۆچکەی دوکان، لەوێشەوە بۆ شاری سلێمانی و شارۆچکەی ماوەت و چوارتای گرتەوە. ئامانجی ئەم هێرشە لەناوبردن و وێرانکردنی (٢٥ –٣٠) گوندی دۆڵی جافایەتی و داگیرکردنی بارەگاکانی سەرکردایەتی هێزی پێشمەرگە بوو لەم ناوچەیەدا. ئەم هێرشە بەربڵاوە سنوری شارۆچکەکانی (سورداش، دوکان، بنگرد، سەرچنار، قەڵاچواڵان و چوارتا)ی گرتەوە. بەسەر پەرشتی وەزیری بەرگری (سوڵتان هاشم) بوو. هێزە بەشدار بووەکانی ئەم

شالآوه پێکهاتبوون له (٢٠) لیواو شەست فەوج و دەیان فەوجی جاشی سوك و مـەفرەزە تایبەتـەکان، بـە نـوێترین چـەکی قـورس و بەخەسـتی چـەکی کیمیاوی لەم هێرشەدا بەکارهات. لەئەنجامدا چەندین گوندو ناوچە وێرانکران. بۆنمونە(قەمچۆغە، شـاخەڕەش، دۆڵـە ڕووت، قزلـەر، قەرەسـەرد، ئاسـۆس، قەرەچـەتان، شـەدەڵە ، پیرمـەگرون، زێـویێ، گـەڕەدێ، دابـان، مەرگـەو شارستێن)، هەروەها کانی توو، یاخسـەمەڕ ، قـەیوان ...هتـد. بەشـێوەیەك هیچ گوندێکی ئەم دەڤەرە رزگاری نەبوو. لـە کۆتـایی شـالآوەکەدا سـەرجەم ناوچـەکە داگیرکـرا و گشـت گونـدەکان روخێنـران و وێرانکـران و مـاڵ و سامانیشـیان لەلایـەن سـوپای عێراقـەوە بـەتالآن بـردرا. کـاتی گونـدەکان داگیرکـران، دانیشـتوانی ناوچـەکە بـەرەو ئێـران هـەلاتن، هەنـدێکیش بـەرەو سلێمانی چوون، بۆیە گوندنشیناتی دۆڵی جافایەتی بەشێکی زۆریـان دەربـاز بوون. بەلأم ئەوانەی بەرەو ئێران رایانکرد بـە هـۆی سـەرما و بـەفر و بـاران زۆریـان لـە رێگـادا مـردن. ئـەو خەڵکـەی کـە دەربـاز نـەبوون و مابوونـەوە هەموویان گیران و شونبزرکران.

ئەنفالی دوو: لە (٢٢ی ئادار تاکو ١ نیسانی ١٩٨٨ کۆتایی هات)

ئەم هێرشە ناوچەی قەرەداغی گرتـەوە لـە(تەکیـە،سێوسـێنان،سـەگرمە، دەربەندباسەرە، قۆپی قەرەداغ...هتد). گشـت گونـد و ئاوەدانییـەکانی ئـەم ناوچە جوگرافیایەی گرتەوە. سەرەتای هێرشەکە بـە کیمیابـارانکردنی چـەند شوێنێکی ستراتیژی لە ناوچەکە دەستپێکرد، بۆیـە گونـدی سیوسـێنان کـە گونـدێکی دیـاری ناوچـەکە بـوو بـە شـێوەیەکی زۆر سـەخت کیمیابـارانکرا. مەبەست لەم کردە روخاندنی ورەی خەڵکی ناوچەکە بوو. لـەکاتی هێرشـەکە

دانیشتوانی ناوچەی قەرەداغ بە دوولا رایانکرد، هەندێکیان بەرەو سلێمانی و ئۆردوگاکانی ناوچەی سلێمانی چوون، زیانیان کەم بوو، بەلام ئەو کۆمەڵەی بەرەو خوارووی گەرمیان رایانکرد ژمارەیەکی زۆریان دەسگیرکران و دواتر شونبزرکران.

لە ئەنفالی قەرەداغ ئەو هاوولاتیە کوردانەی کە گیران یا خۆیان دا بەدەستەوە، بۆ سەربازگەی قۆرەتوویان گواستنەوە، کە نزیکەی هەشت هەزار کەس دەبوون لە ژن و منداڵ وپیر و گەنج، پاشان گواسترانەوە بۆ سەربازگەی تۆبزاوە نزیك کەرکوك. ئینجا لەوێ گەنجەکانیان لەوانی تر جیاکردەوە و بەرەو شوێنی نادیار رەوانەکران، خەڵکەکەی تر لە ژن و منداڵ و کچی عازەب خرانە زیندانەوە بەلام پیرەژن و پیرەمێردەکان بۆ (نوگرەسەلمان)ی بیابانی سەماوە گواسترانەوە، کە لەوێ ژمارەیەکی یەکجار زۆریان لە برسان و تێنویەتی و نەخۆشی مردن و تەرمەکانیان فڕێدەدرایە دەرەوەی زیندانەکە، سەگ دەیخواردن.

مۆنۆمێنتی ئەنفال لە گەرمیان

ئەنفالی سێ: لە (٧ تا ٢٠ نیسانی ١٩٨٨)

شالاْوی ئەنفالی سێ کە ناوچەی گەرمیانی گرتەوە، گەورەترین و بەرفراوانترین هێرش و پەلامار بوو لە ساڵی ١٩٨٨ بۆسەر کوردستان، کە ناوچەکانی (دوز، قادرکەرەم، کەلار ، کفری، چەمچەماڵ، تێلەکۆ،پێباز، سەنگاو،تەکیە و بەشێك لە ناوچەی ئاغجەلەر)ی راماڵی. زیانێکی ئێجگار گەورەی گیانی و ماڵی بە دانیشتوانی نزیکەی (٥٠٠) پێنج سەد گوندی ئەم ناوچەیە گەیاند، کە پتر لە سێ هەزار ژن و منداڵ و پیر و گەنجی بێسەروشوێن کرد و ماڵ و سامانیشیان بەتاڵان بردرا.

لە (١٤ نیسانی ١٩٨٨)دا، چوار شارۆچکەی گەرمیان بە یەك رۆژ بە تەواوەتی وێرانکران و نزیکەی بیست هەزار ژن و منداڵ و پیاوی بۆ سەربازگەی قۆرەتوو رەوانەکران، بۆیە ئەم رۆژە لە هەموو ساڵێك کراوەتە رۆژی یادکردنەوەی تاوانە گەورەکەی ئەنفال لە کوردستان.

هۆی زۆری ژمارەی گیراو و شونبزر کراوەکانی گەرمیان، دەگەرێتەوە بۆ ئەوە کە پارێزگای سلێمانی بەهۆی قائیمقامیەتی چەمچەماڵ بەرێگای مستەشارە کوردەکانەوە پرۆپاگەندەیان بلاْوکردەوە، کە حکومەت هەر خێزانێك (٢٠٠) مەتر دوجا زەوی لەگەڵ قەرزی عەقاری دەداتە گوندنشینەکان. ئەمەش وایکرد، کە خەڵکەکە هێمن ببنەوە و رانەکەن، بۆیە ئەو ژمارە زۆرە دەسگیرکران.

دەسگیرکراوەکانی ئەم مەڵبەندە بەرەو چەمچەماڵ رەوانەکران، کە بووە مەڵبەندی کۆکردنەوەی گیراوەکانی باکووری گەرمیان، ئەوانەی لە کەمپەکانی قادرکەرەم و لەیلان بوون بۆ ئەوێ دەهێنران.

ویرانکردنی گوندەکانی کوردستان لە کاتی ئەنفال

بەڵام گیراوەکانی باشووری گەرمیان لە دوو مەڵبەندی سەرەکی کۆکرانەوە، یەکێکیان مەڵبەندی لاوانی دوزخورماتو بوو، کە نزیکەی چوار هەزار کەسی تێدا بەندکرابوو، سەربازەکانیش زۆر نامرۆڤانە مەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکردن، سەرەڕای ئەشکەنجەدان و برسیکردن و تینوکردن، هەرچی پارە و زێڕو شتی بەنرخیان پێبوو لە ئافرەتەکانیان دەستاند، پێیان دەوتن ئێوە یارمەتی (موخەریبتان) داوە (پێشمەرگە). بەڵام مەڵبەندی دووەم بۆ کۆکردنەوەی گیراوەکان، بارەگای فیرقەی (٢١) بوو لە قۆرەتوو. لە زاری یەکێك لە دەربازبووەکانەوە هاتووە، کە نزیکەی دە هەزار کەس لەم قەلا سەربازییە بەندکرابوون.

بەپێی چاوپێکەوتنەکانی (MEW میدڵ ئیست وۆچ)، لەگەڵ یەکێك لە رزگاربووان، ژن و پیاو لەیەکتر جیاکراونەتەوە، ئینجا پیاوەکان بۆ شوێنێکی نادیار گواستراونەتەوە و دواتریش بەهەمان شێوە ژن و منداڵەکانیشیان جیاکردۆتەوە.

ئەنفالی چوار: ناوگەی زێی بچووك (لە ٨ی نیسان تاوەکو ٣ ئایاری ١٩٨٨).

هێزەکانی رژێم دوای تەواوکردنی تاوانەکانی ئەنفالی سێ، کە زۆرترین ژمارەی قوربانی و شوێنبزری لێکەوتەوە. لە هێرشەکانی بەردەوامبوو بۆسەر ناوچەکانی تری کوردستان بەهەمان شێوە.

جوگرافیای ئەم شاڵاوە ناوگەی زێی بچوك بوو، کە هێڵی سنووری هەر دوو پارێزگای کەرکوك و هەولێر پێکدەهێنێت. ئەم ناوگەیە شارۆچکەکانی (رێدار، ئاغجەلەر، تەقتەق و چەند گوندێکی گەورەی وەك عەسکەر و گۆپتەپە دەگرێتەوە)، کە دەتوانین بڵێین سنووری ئەم شاڵاوە ناوچەکانی دەشتی کۆیە و تەقتەق و شێخ بزێنی و ناوشوان و ئاغجەلەر و خاڵخاڵان و چەمی رێزانی گرتەوە.

سەرەتای ئەنفالی چوار بە کیمیابارانی گوندی گۆپتەپە لە رۆژی ٣ ی ئایاری ١٩٨٨ دەستییپێکرد بەهۆی فڕۆکە جەنگیەکان بۆمبی کیمیاوی بەسەر خەڵکەکەی داباراند. قوربانییەکانی ئەم گوندە بە نزیکەی (٣٠٠) کەس دەخەمڵێنرێت، هاوکات گوندی عەسکەری بە هەشت بۆمبی کیمیاوی بۆردومانکرد، بۆنی کیمیاوییەکە تەشەنەیکرد تاکو گەیشتە گوندی حەیدەر بەگ، لەوێش ژمارەیەك قوربانی لێکەوتەوە.

بۆ رێگرتن لە دەربازبوونی دانیشتوانی گوندەکانی گۆپتەپە و عەسکەر و حەیدەر بەگ، رژێم ئاوی بەنداوی دوکانی بەردایەوە، تاکو نەتوانن لە زێیەکە بپەڕنەوە و رزگار ببن. خەڵکەکە بەرەو ناوچەکانی چەمچەماڵ و تەکییە و هەندێکیشیان بەدەم زێیەکە شۆڕبوونەوە بەرەو ناوچەی شێخ بزێنی. هەڵاتووەکانی گوندی عەسکەر لەسەر جادەی سەرەکی لەلایەن سوپاو

جاشـەوە دەسـگیرکران و رەوانـەی کۆمەلگـەی سوسـێ کـران. بـەم جـۆرە زۆربەی خەلکی ناوچەکە، کە لەدەست سوپا رزگاریان نـەبوو و شـونبزرکران. لە ٤ ئایار هێرشەکە فراوانتر بوو بەشـێوەیەك ناوچـەکانی دەوروبـەری شـاری کۆیە و گوندەکانی لێواری زێ و دەوروبەری شارۆچـکەی تەقتـەق و ناوچـەی شـێخ بـزێنی گرتـەوە. بەدرێـژایی زێـی بچووك سـوپا گونـدەکانی ئەمبـەر و ئەوبەری وێرانکردو سوتاندنی. ژمارەی شونبزرکراوانی ئەم ناوچـەیە گەیشـتە (١٦٨٠) هەزارو شەش سەد و هەشتا کـەس. بـەم شـێوەیە، درندایـەتی رژێـم هەموو گوند و ناوچەکەی گرتەوە، کـە(٢٣٧) دووسـەدو سـی و حـەوت گونـد تەخت و ویرانکران و سوتێنران، نزیکەی (٢٥٠٠) دووهـەزارو پێنج سەدو کەس لە دەشـتی کۆیـە و (٣٠٠٠) سـێ هـەزار کـەس لـە ناوچـەکانی شـێخ بـزینی و ناوشوان شونبزرکران. لەم شالاّوەدا هەمان سیاسەتی ئەنفالەکانی تر پـەیرەو دەکرا بۆ کۆکردنەوەی خەلکە گیراوەکە، کـە چـەند شـوێنیان ئامـادەکرد بـۆ کۆکردنەوە و جیاکردنەوەی خەلکەکە و راگواستنیان بۆ شوێنی نادیار.

قۆناغی (ئەنفالی ٥، ٦، ٧) دۆلی جیاکانی شـەقلاّوە و رەواندوز لە ١٥ ئایار- ٢٦ ی ئابی ١٩٨٨):

سـەرەتای هێرشـەکە لـە ١٥ ئایـاری ١٩٨٨ بـوو، کـە دوا رۆژی مـانگی رەمەزان بوو. چەند فرۆکەیەك کەوتنـە کیمیابـارانکردنی گونـدەکانی (وەرە، نـازەنین، کاموسـەك، ئەسـپیندارە، عـەلیاوە، سمـاقولی)، بـووە هـۆی گیـان لەدەسـتدانی ژمارەیـەکی زۆری دانیشـتوانی گونـدەکان و مرداربـوونی ئاژەلەکانیان. توندترین هێرشی سوپای عێراق بۆ ناوچەی دۆلی بالیسان بوو، بەلاّم زیانی گیـانی بـە بـەراورد لەگـەلّ هێرشـەکانی پێشـوو زۆر کـەمتر بـوو،

چونکە زۆربەی ناوچە سنووریەکانی پارێزگای هەولێر لە ساڵانی (١٩٧٧ ـ ١٩٧٨) و (١٩٨٣ ــ ١٩٨٤) چۆڵ کرابوون و خەڵکەکەی ڕاگوێزرابوونەوە کۆمەڵگا زۆرەملێیەکان، بەڵام هەندێ گوند مابوو، بەتایبەتی گوندە ئازادکراوەکانی ناوچە سەختەکان، کە سوپای عێراق دەستی پێیان نەدەگەیشت، بەهۆی بەرگری پێشمەرگە و سەختی ناوچەکە. لە ٢٣ ئایار گوندەکانی بالیسان و هیران و دۆڵەکانی دەوروبەری چەند جار بەخەستی کیمیابارانکران و ٢٢ ــ ٢٣ ی هەمان مانگ گوندی وەرتێ کیمیابارانکرا. قۆڵێکی تر لە سەروچاوە و بەنی هەریر و خەلیفان بەشێوەی بازنەیی بوو، نزیکەی (٧٢٠) حەفت سەدو بیست خێزانی دەربەدەرکرد و ماڵیشیان تالانکرا. گەورەترین زیان لەم ناوچەیە بەر گوندی بلەی خوارو کەوت، خەڵکەکەی شوێنبزرکران لەچاو گوندەکانی تر، هەروەك گیراوەکانی تر بەرەو تۆبزاوەی کەرکوك ڕەوانەکران و لەوێشەوە ژن و پیاو و گەنج لێك جیاکرانەوە و گەنجەکان بزرکران. لە ڕۆژی ٧ی حوزەیران شاڵاوی ئەنفالی پێنج کۆتایی هات.

سەرەتای **ئەنفالی شەش** لە ٢٦ ی تەمووز بە بۆردومانکردنی ناوچەکانی دۆڵی بالیسان و دۆڵی مەلەکان و دۆڵی وەرتێ ودۆڵی هیران و سماقولی بە چەکی کیمیاوی دەستیپێکرد و خەڵکەکەی دەرپەڕاند، پاشان لەلایەن جاشەکانەوە ناوچەکە داگیرکرا، داواشیان لە خەڵك کرد خۆیان بەدەستەوە بدەن لێبووردنی گشتی هەیە، بۆیە ژمارەیەکی زۆری خەڵکەکە هەڵخەڵەتان، خۆیان دا بەدەستەوە، ئاگاداری خەڵکەکە کرایەوە ئەگەر چەکیان پێبێت دەبەخشرێن، بۆیە خەڵکەکە بەدوای ئەو چەکانە دەگەڕان، کە پێشمەرگە لە

ناوچەکە شاردبویانەوە، پاشان دان پێدانانیان پێ مۆرکردن کە پێشمەرگەن، لە دواییدا هەموویان شونبزرکران.

لەمیانەی شالاّوەکانی ئەنفالی (٥، ٦، ٧)، (٥٢) پەنجا و دوو گوند، لە ناحیەی خەلیفان و ڕەواندوز و خۆشناو وێرانکران، کە سەرجەم خێزانەکانیان (٢٦٠٢) بوو، هەروەها ٢٤ قوتابخانە و ٥٢ مزگەزت، جگە لە کوێرکردنەوەی سەدان کانی و جۆگە و سوتاندنی ڕەز و باخی ناوچەکە، کە ژێرخانی ئابووری پێکدەهێنا، ڕەگوریشەی بژێوی خەڵکی ناوچەکەی لە بنڕا هەڵتەکاند و سامانیشیان بەتالاّن بردرا.

ئەنفالی کۆتایی (بادینان) لە ٢٥ئاب ـ ٦ ئەیلولی ١٩٨٨:

لەدوای وەستانی شەڕی عێراق ـ ئێران، دوا شالاّوەکانی ئەنفال لە ٨ی ئابی ١٩٨٨دەستپێیکرد، سوپای عێراق دەستی والاّبوو بۆ ئەنفالکردنی ناوچەی بادینان. ئەم شالاّوە بە درێژایی ناوچەکانی (زاخۆ، ئامێدی، شێخان و ئاکرێی گرتەوە). هەروەك پیشەی جارانی لە شالاّوەکانی تری ئەنفال، یەکەمجار شوێنە ستراتیژیەکانی ناوچەکەی بۆردومانکرد بە بۆمبی هێشوویی (عنقودی) و کیمیاوی.

خەسترین هێرشی هێشوویی لە ٢٤ی ئاب بۆ سەر گوندی سپینداری قەد پاڵی چیای گارە بوو، ڕۆژی دواتر ئەم ناوچەیە بەر خەسترین هێرشی کیمیاباران کەوت، شالاّوەکە گوندەکانی چیای گارەی بە درێژایی (٣٠کم)گرتەوە، کە نزیکەی پەنجا گوند دەبوو، لەلای باکوور گوندەکانی (دهۆکی، باوەڕکا کەفری، مێزێ، سپیندار...هتد). لە سەر چیای گارەش گوندەکانی (گارەگۆ، زێوەشکان، زارکێ، سارتکێ...هتد). لەلای باشوور (سوارێ، ئافۆك و چەند

گونـدێکی تـر). لـە بەرەبـەیانی٢٥ ئـاب فڕۆکـە جەنگییـەکان کیمیابـارانی گوندەکانی برجینی ناحیەی زاوێتە و ئەوبەری زێی خابور و هێسی و خـەرابیا و یەکمالەی بـەرواری ژێـری کیمیابـارانکرد. ئەگـەر بـەراوردێك لـەنێوان چڕی بۆردومانەکـەو ژمـارەی قوربانیـان بکـەین، بۆمـان دەردەکـەوێت کاریگـەری کیمیابارانەکـە کـەمترە، هۆیەکـەش بـۆ ئـەوە دەگەڕێتـەوە، کـە پێشـمەرگە توانیان پێشتر ئامۆژگـاری و ڕێنمـایی خۆپاراسـتن بڵاوبکەنـەوە، بـەڵام مـەڕو ماڵات و ئاژەڵی گوندەکان قڕیان تێکەوت و کێڵگەکانیش لە بەرهەم کەوتن.

لە دوای ئەنفال بەرەو ئێران ڕێدەکەن

ئەنفالی کۆتایی (بادینان)بە دوو خاسیەت لە شاڵاوەکانی تر جیادەکرێتەوە (ناوچەکانی قەرەداغ و گەرمیان و ناوگەی زێی بچوك و دۆڵی شەقڵاوە و رەواندوز) لەبەر چەند هۆیەك:

١. هەندێ لە خێڵەکانی ناوچەکە پەیوەندی باشیان لەگەڵ رژێمی عێراقدا هەبوو، کە بووە هۆی پاراستنی خۆیان لە کوشتن و تاڵانکردن و وێرانکردنی گوندەکانیان.

٢. جیۆپۆڵەتیکی ناوچەکە. لەبەر ئەوەی ئەم ناوچەیە هاوسنووری تورکیایە و لەسەر سنووری نێودەوڵەتیە، دیارە رژێمی عێراقیش ویستویەتی بە ئەسپایی و بەنهێنی کۆمەڵکوژیەکە لەم ناوچەیە ئەنجام بدات، چونکە تورکیا هاوسنووری وڵاتانی ئەوروپایە، لەوانەیە رێکخراوەکانی مافی مرۆڤ و رۆژنامەنوسانی بیانی بگەنە ناوچەکە و تاوانەکە ئاشکرابێت و حکومەتی عێراق توشی سزابکات، یاخود وڵاتانی ئەوروپا لەژێر فشاری رای گشتی چاو بە پەیوەندیەکانیان لەگەڵ عێراقدا بخشێننەوە.

لە ٢٨ ئاب هێرشی زەمینی دەستپێکرد، لە ئەنجامدا دەیان هەزار لە دانیشتوانی ناوچەکە ئاوارەی تورکیا و ئێران بوون و ژمارەیەکیش دەسگیرکران. هەندێکیشیان دواتر بەناچاری لە لێبوردنەکەی ٦ی ئەیلولی ١٩٨٨ خۆیان دا بەدەستەوە. لە ئێوارەی ٢٩ ئاب بە هەزاران کەسی ناوچەکانی زێبار و بەری گارە لەسەر (رووێ شین) لە هەموو لایەکەوە گەمارۆدران، خەڵکە گیراوەکە گواسترانەوە بۆ دوو مەڵبەندی کۆکردنەوە، بەشێکیان کە گەنجەکان بوون، لە قەڵای نزارکێی دهۆك کۆکرانەوە، کە وەك تۆبزاوەی کەرکوك وابوو. ژن و منداڵەکانیش بۆ بەندیخانەی سەلامیەی موسڵ گواسترانەوە.

خۆ ئامادەکردن بۆ کۆچ لە دوای ئەنفال

سەرجەمی گوندە وێرانکراوەکانی شاڵاوی ئەنفالی کۆتایی بەپێی زانیارەکان (٤٥٠) چوار سەد و پەنجا گوند بوو. زیانە گیانیەکانی ئەنفالی بادینان بە نزیکەی سی و دوو هەزار کەس دەخەملێنرێت، گولەباران و شوێنبزرکران، زیاتر لە سەد هەزار کەسیش ئاوارەو دەربەدەری تورکیاو ئێران بوون، ئەوانی تریش گواسترانەوە بۆ کۆمەڵگاکانی جەژنیکان لە نزیک هەولێر.

ئەو ئاوارانەی کە بەرەو تورکیا رایانکرد، سەرەتا حکومەتی تورکیا رازی نەبوو پەنایان بدات. ئەوانەی سنووری تورکیاشیان بەزاند هەندێکیانی رادەستی حکومەتی عێراق کردەوە، رێگەشی بە رێکخراوە مرۆیی و رۆژنامەنوسان نەدا سەردانیان بکەن، تا بۆیان ئاشکرابێت، ئایا چەکی کیمیاوی لە دژیان بەکارهاتووە یا نا. لە مانگی پێنجی ساڵی ١٩٨٩ (٣٠٢٤) سی هەزار و سی و چوار کەس لە ئۆردوگایەکی تورکیا، بەهۆی نان ژەهراوی

بوون، ئەم کارەش بە هاوبەشی لەنێوان پیاوانی ڕژێمی عێراق و کاربەدەستانی تورکیا ئەنجامدرا.

ڕژێم هەر بە ئەنفالکردنی کورد لەم دەڤەرەدا نەوەستا، بەڵکو هێرشەکە **گوندنشینە مەسیحیەکانیشی** گرتەوە، دوای بۆردومانکردن و سوتاندن و وێرانکردنی گوندەکانیان، دانیشتوانەکەی ئەوەی رایکرد، ئەویتر دەسگیرکران و خرانە مەڵبەندی کۆکردنەوەی ئەنفال لە بەندیخانەی سەلامیەی موسڵ، ژمارەیەکیشیان کە بەپێی زانیاریەکان (١٥٢) سەد و پەنجاو دوو کەس بوون گوللەبارانکران، کە زۆریەیان خەڵکی گوندەکانی (مێزێ لە سەرسەنگ و گوندە کۆسە لە دۆسکی و کانی بەلاڤ لە بەرواری باڵاو گوندی باش و گوندی قارولە لە نێروا و دەرکش لە ئامێدی بوون).

لەم تاوانە گەورانەی ئەنفال بۆسەر کوردستان بەگشتی و دەڤەری بادینان بەتایبەتی، نابێ ڕۆڵی فەوجەکانی بەرگری نیشتمانی (جاشە کوردەکان) لەبیر بکەین، کە یارمەتی باشی سوپایانداوە و لە هەندێ ناوچەش پێشڕەوی سوپای ڕژێمیان کردوە، چونکە شارەزای ناوچەکە بوون و ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبووە، لە تالانکردنی ماڵ و سامانی گوندە ئەنفالکراوەکان و دەسگیرکردنی ئەم خەڵکە سڤیلەی لە ترسی سوپای ڕژێم رایاندەکرد بۆ ئەوەی خۆیان رزگاربکەن.

ئەنجامەکانی ئەنفال و کاریگەری لەسەر کوردستان:

بەڵگە نەویستە سیاسەتی رژێمی بەعس، هەر لەگەڵ وەرگرتنی دەسەڵات، لە ساڵی ١٩٦٨ ئامانجی سڕینەوەی گەلی کورد بووە لە عێراق، بۆ بەجێهێنانی پلانەکانی، یەکێك لە دامزرێنەرەکانی حیزبی بەعس (میشێل عەفلەق) دەڵێت: (کورد لە عێراق و سوریا، بەربەر لە رۆژئاوای نیشتمانی عەرەب، کۆسپن بۆ دروستبوونی یەکێتی نیشتمانی عەرەب، بۆیە دەبێت لەناوببردرێن).

بۆ جێبەجێکردنی ئەم دەستەواژە چەندان بەرنامە و پیلانیان ناوەتەوە بۆ لەناوبردنی گەلی کورد، هەروەك (عەلی حەسەن ئەلمەجید) دووپاتی دەکاتەوەو دەڵێت: (تەنیا رێگا بۆ ئازادکرنی خێزانە بەندکراوەکان و گیراوەکان، زیندە بەچاڵکردنیانە).

سیاسەتی جینۆسایدی کورد، بەبەردەوامی پەیرەو کراوە، بەڵام لە ساڵی ١٩٨٨ گەیشتە لوتکە و بەوپەڕی درندایەتی، کە کاریگەری و شوێنەواری لەسەر کۆمەڵگەی کوردی جێهێشتوە، کە تاکو ئێستا تاکی کورد پێیەوە دەناڵێنێت، بۆیە دەتوانین **ئەنجام و کاریگەریەکانی ئەنفال بەم شێوەی خوارەوە ریزبەند بکەین:**

١. وێرانکردنی زۆربەی گوندەکانی کوردستان، کە ژمارەیان بە زیاتر لە (٤٥٠٠)چوار هەزار و پێنج سەد گوند دەخەمڵێنرێت، لە هەموو شوێنەوارێکی بەردەوامبوونی ژیان سڕانەوە.

٢. شونبزکردن و لەناوبردنی نزیکەی دووسەد هەزار مرۆڤی کورد.

٣. داتەپاندنی ژێرخانی ئابووری کوردستان، لە رێگای وێرانکردنی گوندەکان و کێڵگە کشتوکاڵیەکان، کە بووە هۆی لەناوبردنی رێژەی هەرە زۆری سامانی

ئـاژەڵی ناوچـەکانی کوردسـتان، لەگـەڵ بـەتاڵان بردنـی مـاڵ و سـامانی گوندنشینەکان.

٤. تێکدان و تەختکردنی شوێنە مێژوویی و پەرستگاکان (مزگەوت و کڵێسـە) و ناوەندەکانی خوێندن و تەندروستی.

٥. پـەیڕەوکردنی سیاسـەتی زەوی سـوتاندن، بـەکیمیاباران و ژاراویکردنـی سەرچاوەکانی ئاو، بۆ سڕینەوەی هەموو شێوەیەکی ژیان لەم ناوچانەدا.

٦. بـە لـەناوبردنی بنـەماکانی ژیـانی گوندنشـینەکان و نیشـتەجێکردنیان لـە کۆمـەڵگا زۆرەملێیـەکان و گـۆڕینی تـاکی کـوردی لـە بەرهەمێنـەوە بـۆ بەکاربـەر، کـاری کـردە سـەر دابەزانـدنی ئاسـتی بـژێوی دانیشـتوانە رزگـار بووەکە.

٧. هەڵوەشاندنەوەی شیرازەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی و بڵاوبوونـەوەی هەنـدێ دیـاردەی ناشایسـتە، کـە پێچـەوانەی داب و نـەریت و بـەها کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگەی کوردی بوو.

مۆنۆمێنتی شەهید لە هەولێر

پرسیارەکانی بەشی پێنجەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

ئەنفال، سەربازگەی تۆبزاوە، نوگرەسەلمان، کۆمەڵگەی سوسێ، بۆمبی هێشوویی، بەندیخانەی سەلامیە، فەوجەکانی بەرگری نیشتمانی، کۆمەڵگاکانی جەژنیکان، گوندی بلەی خوارو. سێوسێنان .

پ٢.هۆی ئەمانە لێك بدەرەوە :

١. رۆژی (١٤ نیسانی ١٩٨٨) لە هەموو ساڵێك کراوەتە رۆژی یادکردنەوەی تاوانە گەورەکەی ئەنفال لە کوردستان .

٢. ژمارەی گیراو و شونبزر کراوەکانی گەرمیان لە هەموو شاڵاوەکانی تر زیاتر بوو.

٣. ئەگەر بەراوردێك لە نێوانی چڕی بۆردومانی کیمیاوی و ژمارەی قوربانیانی دەڤەری بادینان بکەین، بۆمان دەردەکەوێت کاریگری کیمیابارانەکە کەمترە.

٤. هێزەکانی رژێم لە شاڵاوەکانی ئەنفالی سێ ئاوی بەنداوی دوکانی بەردایەوە.

پ٣. ئەنجام و کاریگەریەکانی ئەنفال بۆ سەر کۆمەڵگەی کوردی چییە؟

پ٤. کوردستان مەرجی بە هێزبوونی دەوڵەتی عێراقە . ئەم دەستە واژەیە شیبکەوە.

پ٥.ئەگەر لە رێورەسمی دووبارە ناشتنەوەی قوربانیانی ئەنفال لە ناوچەکەی خۆت ئامادە بوویت، هەستت بە چی دەکرد، ئەو هەستەت بۆ هاورێکانت رونبکەوە.

پ٦. چۆن ئەنفال لە روانگەی ئاینی ئیسلامەوە شیدەکەیەوە؟

بەشی شەشەم

جینۆساید

زاراوەی جینۆساید :

جینۆسـاید زاراوەیەکـە لـە دوو برگـە پێکهـاتووە، جینـۆ (Genos) وشـەیەکی گریکیـە بـەواتای رەگـەز یـا بنەچـە دێـت، (caeder) وشـەیەکی لاتینییـە بـەواتای لـەناوبردن و پاکتـاوکردن دێـت، هـەردوو وشـەکە پێکـەوە بەمانای پاکتاوی رەگەزی دێت.

بـەکارهێنانی زارلوەی جینۆسـاید بـۆ یەکـەمجار لەلایـەن شـارەزای یاسـایی پۆڵەنـدی (رافائیـل لـیمکین) لـە مەدریـد لـە کۆنفراسـێکدا لـە سـاڵی ١٩٣٣ بەکاریهێناوە و لەساڵی ١٩٤٢ بەنوسین تۆماریکردوە. ئەم یاسانامسـە تـەواوی خێزانەکەی بە دەستی ئەڵمانەکان لەناوبردراون.

جۆرەکانی جینۆساید :

١. **جینۆسـایدی جەسـتەیی:** بریتییـە لـە کوشـتن و لـەناوبردنی تاکـەکانی کۆمـەڵ، بەشـێوەیەکی راسـتەوخۆ یـا ناراسـتەوخۆ، وەك (گوللـەبارانکردن، زیندەبەچاڵکردن، شوێنبزکردن، لەسێدارەدان و بـەکارهێنانی چـەکی کۆکـوژ. بۆنمونە کیمیابـارانکردنی گونـدو لادێکـان و شـاری هەڵەبجـە لـە کوردسـتان، لەلایەن رژێمی عێراق و بەکارهێنانی چەکی فسفۆری و ژەهراوی دژ بـە گـەلی کـورد، زیندەبەچـاڵکردنی ئـەنفالکراوەکان لـە بیابانـەکانی رۆژئـاوای عێـراق. کوشـتن و لـەناوبردنی نێرینـەی بارزانییـەکان و گەنجـە کـوردە فەیلییـەکان،

بۆردومـانكردنی شـاری قـەڵادزێ بـە بـۆمبی ناپـاڵم، ئەمانـە دیـارترین جـۆری پاکتاوی جەستەیین دژ بە گەلی کورد لە عێراق

٢. جینۆسایدی بایەلۆژی: ئەم جۆرەیان بریتییە لە رێگرتن لە وەچەنانەوە و زۆربوون و گەشەسەندنی کۆمەڵە مرۆڤێکی یەك رەگەز بەهۆی نەزۆك کـردن و لەباربردنی ئافرەت و خەساندنی پیـاوان و لێـك جیاکردنـەوەی ژن و پیـاو بـۆ ماوەیـەکی درێـژ. ئـەم تاوانانـە لـە شـاڵاوەکانی ئـەنفال لـە سـاڵی ١٩٨٨ لـە کوردسـتان پـەیڕەوکران، بەتایبـەتی لـە مەڵبەنـدەکانی کۆکردنـەوەی ئـەنفالکراوەکان لـەکاتی جیاکردنـەوەی پیاوەکـان لـە ژنـەکانیان، بەهـەمان شێوە جیاکردنەوەی نێرینەی بارزانییەکان لە خێزانەکانیان لە ساڵی ١٩٨٣.

دەرکردنی پیر و منداڵانی کورد و زیندە بەچاڵکردنی گەنجەکان لە گۆڕی بەکۆمەڵ

٣. جینۆسایدی کولتوری: قەدەغە کردنی زمانی زگماك و شێواندنی مێژوو و کولتوری کۆمەڵە مرۆڤێك و سڕینەوەی شوێنەواری شارستانی و مێژوویی دەگرێتەوە. لە وێرانکردن و شێواندنی شوێنە دێرینەکان، کە پاشماوەی کۆن و نوێی دانیشتوانی ناوچەکەن، وەك روخاندنی مزگەوت و کلێسە و قەلا دێرینەکان و پەیکەرەکان، کە ناسنامەی مێژوویی دانیشتوانی ناوچەکەن. لەلایەن زۆربەی نەتەوە باڵا دەستەکانەوە هەوڵی بێوچان دەدرێت بۆ پشتگیری دەسەلاتەکانیان لە پاکتاوکردنی رەگەزی و نەتەوەیی، بۆ تواندنەوەی زمان و رۆشنبیری و مێژووی ئەو نەتەوانەی کە لەناو نەتەوە زۆرینەکاندا دەژین. جینۆسایدی کولتوری لەزۆر شوێنی جیهاندا پەیرەو دەکرێت، وەك لە تورکیا و ئێران و عێراق و سوریا دەرهەق بە گەلی کورد دەکرێت، لە باکووری ئەفریقیا دژ بە ئەمازیغەکان و لە سودان دژ بە دانیشتوانی دارفور و لە میانمار دژ بە موسڵمانەکانی ئەو وڵاتە دەکرێت...هتد.

نمونە لە کوردستان زۆرە بەرامبەر ئەو رەفتارانەی کە رژێمەکانی عێراق و ئێران و تورکیا و سوریا بەرامبەر بە گەلی کورد کردویانە.

لە عێراق لەساڵانی هەشتاکان رژێم هەڵسا بە دووبارە نوسینەوەی مێژوو، بە شێوەیەك کە لە خزمەتی بیروبۆچونی بەعس بێت...هتد.

لە تورکیا کوردەکان لە ناو و ناونیشانی خۆیان بێبەشکران، (کوردی چیایان) بەسەردا چەسپاندن. لە ئێران کورد بە هۆزێکی ئێرانی کۆن دانراوە و زمانی کوردیش بە دیالێکتێکی زمانی فارسی دانراوە. لە سوریاش کوردەکان لە

ڕێدی باب و باپیرانیان بە بێگانە دادەنرێن و تەنانەت ناسنامەی هاووڵاتی بوونیشیان لێسەندرایەوە...هتد.

٤. جینۆسایدی ئابووری: بریتیە لە برسیکردنی دانیشتوان لەڕێگای تەختکردنی کێڵگە کشتوکاڵیەکان و لەناوبردنی سەرچاوە ئاوییەکان و ڕێگا گرتن لە کارکردن بۆ بژێوی ژیان و لەناوبردنی هۆکارەکانی بەرهەمهێنانی کۆمەڵە خەڵکێك. ئەم جۆرەیان وەکو جۆرەکانی تر زۆر بەئاشکراو روون لە کوردستان بەرچاو دەکەوێت. پتر لە (٤٥٠٠) چوار هەزار و پێنج سەد گوندی کوردستان لەگەڵ زەوی تەختکران. مرۆڤەکان کە دەستی کار بوون زۆربەیان لەناوبردران، بە زیندەبەچاڵکردن و لەسێدارەدان و گوللەبارانکردن...هتد. هەرچی ماڵ و سامانیشیان هەبوو لە ناوچەکە کەوتنە بەر شاڵاوەکانی ئەنفال هەمووی بە تاڵان بردران.

ئەم تاوانانە تەنها لە میانەی شاڵاوەکانی ئەنفال ئەنجام نەدراوە، بەڵکو لە پێشتریش بەرامبەر بە کوردە فەیلییەکان و بارزانییەکان ئەنجامدراوە، لە ساڵانی (١٩٨٠ — ١٩٨٣)، هەرچی هەیانبوو دەستی بەسەر داگیرا و بەتاڵان بردرا و خەڵکەکەشی چاوەڕوانی ژەمە خواردنێك بوون، ئەگەر ڕژێم پێیبدابانایە.

گەمارۆی ئابووری شێوازێکی نامۆ نەبووە دژ بە کۆمەڵگەی کوردی، کە بەردەوام ڕژێمەکانی عێراق، بۆ چۆك پێدانی گەلی کورد و بزوتنەوە ڕزگاریخوازەکەی پەیڕەویان کردووە، لە برسیکردن و وێرانکردنی سەرچاوەکانی داهاتی ژیانی کۆمەڵی کوردەواری.

رژێمی عێراق بۆ پەیڕەوکردنی جینۆسایدی ئابووری بەرامبەر بە گەلی کورد چەندین شێوازی گرتەبەر کە ئەمانەن:

١. سەپاندنی گەمارۆی ئابووری بەسەر کوردستان بە گشتی و ناوچە ئازاد کراوەکان بەتایبەتی.

٢. مین ڕێژکردنی زۆربەی زەوییە کشتوکاڵییەکانی ناوچە شاخاوییەکان، کە سەرچاوەی بژێوی دانیشتوانەکەی بوو.

٣. تەقاندنەوە و کوێرکردنەوەی زۆربەی سەرچاوە ئاوییەکان و ژاراویکردنی کانیاوەکان.

٤. سوتاندنی رەز و باخ و پاوان و زەوییە کشتوکاڵییەکان و بڕینەوەی دارستانەکان بەمەبەستی لەناوبردنی سەرچاوەکانی داهاتی ژیانی دانیشتوانی ناوچەکە.

٥. بەزۆر رەوانەکردنی پیاوانی ناوچە کوردیەکان بۆ ریزی سوپا و سوپای میللی(الجیش الشعبی) و جاشایەتی، بەتایبەتی لەکاتی شەڕەکانی رژێم لەگەڵ ئێران یا لەگەڵ پێشمەرگە.

بەلاّم لە ساڵی ١٩٨٨ لەمیانەی شاڵاوەکانی ئەنفال، رژێم بێگوێدانە هیچ یاسا و ڕێسایەك، هەرچی ژێرخانی ئابووری کوردستان هەبوو بەتەواوی وێرانکرد، بەجۆرێك ئەگەر چەندین ساڵ بنیاتنانەوەی بۆ بکرێت، نەگەڕێتەوە ئاستی پێشوو.

ڕێکەوتنامەی قەدەغەکردنی جینۆساید:

بەهۆی ئەو تاوانە گەورانە و کۆمەڵکوژیانەوە، کە لەدژی مرۆڤایەتی ئەنجامدرا، چ لەمیانەی جەنگی دووەمی جیهانی یا لەدوای جەنگەکە، کە بە

ملیۆنان مرۆڤ بوونە سوتەمەنی سیاسەتە ڕەگەز پەرستەکان بۆ لەناوبردنی نەتەوە ژێردەستەکان. جا بۆ ئەوەی ڕێگا لە دووبارە بوونەوەی شەڕ و نەهامەتییەکان بگیرێت، هەر لەم چوارچێوەیەدا کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە دەسپێکی ڕێکەوتنامەی قەدەغەکردنی تاوانی جینۆساید دا بەبڕیاری ژمارە (٩٦)ی ڕۆژی ١١ی کانونی یەکەمی ١٩٤٦ بەپێی یاسا، جینۆساید بە تاوانێکی نێودەوڵەتی داناوە، چونکە ئەو تاوانە پێچەوانەی ئامانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکانە.

لەبەر گرنگی ئەو ڕێکەوتنامەیە، ئاماژە بە ناوەڕۆکی مادە گرنگەکان دەکەین:

مادەی یەک: لایەنەکانی ڕێکەوتنامەکە ڕێککەوتن لەسەر ئەوەی کە جینۆساید تاوانێکی نێودەوڵەتییە، چ لەکاتی شەڕ یا لە ئاشتیدا ئەنجامدرابێت، بۆیە بەڵێنی قەدەغەکردنی تاوانی جینۆساید و سزادانی ئەنجامدەرانیان داوە.

مادەی دوو: جینۆساید ئەم تاوانانەی خوارەوە دەگرێتەوە، کە بە مەبەستی لەناوبردنی بەشێك یان کۆمەڵێکی نەتەوەیی یان ڕەگەزێك ئەنجام درابێت، بریتین لەمانە:

١. کوشتنی ئەندامانی کۆمەڵێك.
٢. زیان پێگەیاندنی جەستەیی یا گیانی بە ئەندامانی کۆمەڵێك.
٣. جیاکردنەوەی کۆمەڵە خەڵکێك لە هەل و مەرجێکی بژێوی دژوار و سەخت، بۆ لەناوبردنی بەشێکیان یان هەموویان.
٤. کۆسپ دانان لەبەردەم زیادبوون (زاوزێ) لە کۆمەڵێکدا.
٥. دابڕینی منداڵان لە دایك و باوکیان (خێزان)، بۆ کۆمەڵێکی تر.

مادەی سێ: ئەنجامدەرانی ئەم تاوانانەی خوارەوە سزا دەدرێن:

١. ئەنجامدانی جینۆساید.

٢. پیلان گێران بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.

٣. هاندانی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.

٤. هەوڵدان بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.

٥. بەشداریکردن لە جینۆساید.

مادەی چوار: هەر تاوانێك لەو تاوانانەی کە لە مادەی سێدا ئاماژەی پێکراوە بەپێی رێکەوتنامەکە سزا دەدرێن، ئینجا ئەو کەسانە دەسەڵاتداری دەستووری یاخود فەرمانبەری گشتی یاخود تاکی ئاسایی بن.

ئەنجامدەرانی تاوانەکە لە هەر پۆستێك بن لەوانەی ئاماژەی پێکراوە، پارێزراو نابن (**حصانة**)، لەو تاوانانە نابەخشرێن.

مادەی پێنج: هەموو ئەو وڵات و لایەنانەی کە رێکەوتنامەکەیان مۆرکردووە، پابەندی خۆیان و وڵاتەکانیان دووپات کردۆتەوە بۆ جێبەجێکردنی ناوەرۆکی رێکەوتنامەکە، بەتایبەتی سزادانی ئەنجامدەرانی تاوانی جینۆساید و هەر تاوانێك لە تاوانەکانی مادەی سێ.

مادەی شەش: ئەنجامدەرانی هەر تاوانێك کە لە مادەی سێی تاوانی جینۆساید دا هاتووە. لە بەردەم دادگایەکی ناوخۆی تایبەتی ئەو وڵاتەی کە تاوانەکەی لەسەر خاکەکەی ئەنجامدراوە دادگایی دەکرێن، یاخود لە بەردەم دادگایەکی تاوانی نێودەوڵەتی دادگایی دەکرێت، ئەگەر نەتوانرا لە دادگایەکی ناوخۆ دادگایی بکرێت.

مادەی حەوت: ئەو تاوانانەی کە لە مادەی سێی جینۆساید، ئاماژەی پێکراوە بە تاوانی سیاسی دانانرێت و ئەنجامدەرانی تاوانەکە ناتوانن لە ولاتانی تر مافی پەنابەری سیاسی وەربگرن، چونکە دەوڵەتانی ئەندام لەم ڕێکەوتنامەیە بەڵێنیان مۆرکردووە، کە تاوانبارانی جینۆساید و تاوانەکانی تریش رادەستی ولاتەکانیان بکەنەوە.

مادەی هەشت: هەر لایەنێکی ڕێکەوتنامەکە بۆی هەیە دلوا لە دامەزراوە تایبەتمەندەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بکات، کە بەپێی پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان هەر ڕێوشوێنێکی گونجاو بگریتەبەر بۆ قەدەغەکردن و سەرکوتکردنی تاوانەکانی جینۆساید یاخود هەر تاوانێک لە تاوانەکانی مادەی سێی ڕێکەوتننامەکە.

گۆڕی بەکۆمەڵی قوربانیانی کیمیابارانی هەڵەبجە

مادەی نۆ: لە سەر داوای هەر لایەنێکی ناکۆك بۆ کێشەکانی نێوان ئەندامانی ڕێکەوتننامەکە دەتوانرێت داوا لە دادگای نێودەوڵەتی بکرێت، پەیوەست بە شیکردنەوە یاخود جێبەجێکردنی بەندەکانی ڕێکەوتنامەکە یاخود پەیوەست بەو کێشانەی پەیوەندی بە لێپرسراوێتی هەر دەوڵەتێکەوە هەیە لە بواری جینۆساید یاخود هەر تاوانێك لەو تاوانانەی لە مادەی سێی ڕێکەوتنامەکەدا هاتووە.

مادەی دە: بەپێی ڕێکەوتنامەی بەسەر نەچوونی تاوانەکانی جەنگ و تاوانەکانی دژ بە مرۆڤایەتی، تاوانی جینۆساید بە تێپەڕبوونی کات بەسەرناچێت.

واتە تاوانی جینۆساید چەند کۆنیش بێت، بەسەرناچێت و ئەنجامدەرانی دادگایی دەکرێن.

جینۆساید لە یاسای نێودەوڵەتی وەکو تاوانێکی سەربەخۆ، کە تایبەتمەندی جیاوازی هەیە لەگەڵ

تاوانی تر. **بۆیە لە تاوانی جینۆساید دوو پێکهاتەی زۆر گرنگ هەیە:**

١. ئامانج: ئەم تاوانە لە تاوانی تر جیاوازە، چونکە مەبەستی سەرەکی جینۆساید لەناوبردنی بەشێك یا سەرجەمی کۆمەڵە مرۆڤێکە. بۆیە ئامانجی نەهێشتنی کۆمەڵە مرۆڤێك، بەشێکی بێت یا سەرجەمی، تایبەتمەندی بە جینۆساید دەدات و لەتاوانی دیکەی جیا دەکاتەوە.

٢. لە رووی ژمارە: لەبەر ئەوەی جینۆسایدە، ئامانجی لەناوبردنە، بۆیە ژمارەی قوربانیان لە بەرچاو ناگیرێت. کەواتە تەنیا پێشنیارکردن بۆ لەناوبردنی هەر کۆمەڵە مرۆڤێك بێت، ئیتر مەبەستەکە دروست دەبێت. ئەنجامدانی تاوانەکەش مەرج نییە، ژمارەی قوربانیانی زۆری هەبێت، کەم و زۆر گرنگ نییە و لە بەرچاو ناگیرێت بۆ دیاریکردنی تاوانی جینۆساید و ئەنجامدەرانی تاوانەکە.

سیاسەتی پەیڕەوکردنی جینۆساید لە کوردستان:

لە چوارچێوەی سیاسەتی ئەو وڵاتانەی کە کوردستانیان بەسەر دابەشکراوە: (عێراق، ئێران، تورکیا و سوریا)، کێشەی کورد تاکو ئێستا بەبێ چارەسەر ماوەتەوە و نەتەوەی کوردیش بە دابەشکراوی بەر پەلاماری دڕندانە و پاکتاوکردنی رەگەزی بۆتەوە، بۆیە گەلی کورد وەکو نەتەوەیەکی ژێردەستە کەوتۆتە بەر مەترسیەکی گەورە لە رووی مێژوو و کولتوور و ئابووری، کوردستان وا شێواندراوە رۆژ لەدوای رۆژ تایبەتمەندییەکانی زیاتر تێکدەچێت.

سیاسەتی ئەو وڵاتانەی کە کوردستانیان بەسەر دابەشکراوە، بریتییە لە وێرانکردنی شارستانیەت و کولتووری کورد، هەردەم هەوڵیان داوە راستییە مێژووییەکان بشارنەوە، کە گەلی کورد لەنەتەوە هەرە دێرینەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستە.

تاوانەکانی جینۆسایدی گەلی کورد لە عێراق :

هەروەك لە بەشی یەکەم ئاماژەمان بۆکرد، لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق و لکاندنی باشووری کوردستان بە وڵاتی عەرەبی عێراق، کێشەی کورد بۆتە کێشەی سەرەکی عێراق. حکومەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق نکۆڵیان لە مافی گەلی کورد کردووە لە دیاریکردنی چارەنوسیدا، سیاسەتێکی بەرنامەرێژیان داناوە بۆ تواندنەوەی نەتەوەی کورد لە بۆتەی (بەعەرەب بوون)دا، لە چوارچێوەی دەوڵەتی عێراقی عەرەبیدا.

لە ساڵانی ١٩٢٢ – ١٩٢٤ بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینی بارزان لە ناوچەکانی (بەرۆژ و مزووری و شێروان)، (٧٩) حەفتاو نۆ گوندیان وێرانکرد. لە سەرەتای هاتنە سەر حوکمڕانی حەرەس قەومییەکان لە ساڵی ١٩٦٣ نزیکەی (٢٠٠) دووسەد گوند سوتێنرا و زیاتر لە (٢٠٠٠) دوو هەزار کەسیش کوژران. هەر لەم ماوەیەدا بە سەدان کەس لە تەمەن و چین و توێژی جیاواز دەسگیرکران.

لە دەشتی کەندیناوەی سەر بە پارێزگای هەولێر، ژمارەیەك گوند سوتێنران و وێرانکران. لە دەوروبەری شاری کەرکوك نزیکەی (٤٠٠٠٠) چل هەزار کەس لە زێدی خۆیان دەرکران و خێڵی عەرەبیان لە جێگا نیشتەجێکردن.

خوێندن بە زمانی زگماکی کوردی قەدەغەکرا، ناوی گوندەکانیش بەعەرەبکران. ئەم تاوانانە ناوچەی شەنگالیشی بەچڕی گرتەوە، هەروەك لە بابەتەکانی پێشوو ئاماژەمان پێکردووە. لەساڵی ١٩٦٨ لەدوای دەست بەسەر دەسەڵات داگرتنی عێراق لەلایەن بەعسیەکانەوە تاوانەکە زیاتر

تەشەنەیکرد. لە ساڵی ١٩٦٩ سوپای عێراق هێرشی سەرتاسەری بۆ سەر ناوچە ئازادکراوەکان راگەیاند، هەرچی کەوتە سەر رێگایان تالآنیان کرد و ئاگریان تێبەردا، هەتا مرۆڤی ناوچەکەش لەو سووتاندنە رزگاریان نەبوو، تەنیا لە ئەشکەوتی (دەکا)، کە دانیشتوانی دوو گوندی ئەم ناوە لە ترسی سوپا خۆیان تێدا حەشار دابوو، (٦٧) شەست و حەوت کەس، لە ژن و منداڵی لەناو ئەشکەوتەکە سوتاند. لە سالآنی (١٩٧١ ـ ١٩٧٢)، تاوانی دەرکردنی کوردە فەیلیەکان بۆ ئێران و سەندنەوەی رەگەزنامەی عێراقی، دەرکردنی کرێکار و فەرمانبەر و خێزانە کوردەکان لە کەرکوك و خانەقین.

لەساڵی ١٩٨٣ دەزگاکانی رژێم لە کۆمەڵگە زۆرەملێیەکانی دەوروبەری هەولێر (٨٠٠٠) هەشت هەزار نێرینەی بارزانییان برد و شونبزریان کردن.

لەسالآنی (١٩٨٧ - ١٩٨٨) تاوانەکانی جینۆساید گەیشتە لوتکە، بەشێوەیەکی فراوان چەکی کیمیاوی لە کوردستان بەکارهات، کە هەزاران کەس بوونە قوربانی. ئەم بابەتانەمان بە درێژی لە بەشەکانی پێشوو باسکردوە، کە بە ئاشکرا تاوانەکانی جینۆسایدی گەلی کورد دەسەلمێنێ. تاکو ئێستاش رزگار بوانی ئەم تاوانە پێوەی دەناڵێنن.

تاوانی جینۆساید لە بەشەکانی دیکەی کوردستان:

جینۆسایدی کورد لە باکووری کوردستان:

لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی و هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتی نوێی تورکیا (کۆماری تورکیا)، سیاسەتی فەرمانڕەوا تازەکانی تورك، هەمان شێوەی سیاسەتی فەرمانڕەواکانی عێراق بوو، بگرە زیاتر و دڕندانەتریش بۆ لەناوبردن و سڕینەوەی نەتەوەی کورد لە

تورکیا، کە کوردیان بە (تورکی چیا) دەناساند، ئەمەش بووە هۆی پەراوێزکردن و بێبەش کردنی گەلی کورد لە باکووری کوردستان لە هەموو مافێکی نیشتمانی و نەتەوەیی. بە راگواستن و لەناوبردنی دانیشتوانی کورد و دوورخستنەوەیان بۆ ناوچەکانی تری تورکیا، کە تورک زۆرینەن و نیشتەجێکردنی تورک لە جێگایان بە مەبەستی شێواندنی دیمۆگرافیای کوردستان و لە ناوبردنی تایبەتمەندی کولتووری و مێژوو و کۆمەڵایەتی شار و شارۆچکە کوردییەکان کە زۆربەی ناوچەکەی گرتەوە، وەك (بەتلیس، ئامەد، وان، هەکاری، موش، ماردین، ئورفە و سیرت ...هتد.

بێجگە لەمانە قەدەغەکردنی زمانی زگماك و جل و بەرگ و ناوی کوردی. سیاسەتی تورك پشتی بەستووە بە دەستووری ساڵی ١٩٢٤، کە تیایدا هاتووە جگە لە تورك دان بەهیچ گەل و نەتەوەیەکی غەیرە تورك دانانرێت.

لەدوای سەرکوتکردنی راپەڕینی کوردان، کە شێخ سەعید رابەرایەتی دەکرد، لە ساڵانی (١٩٢٥ ــ ١٩٢٦)، سەدان گوند و کێڵگەی کشتوکاڵی وێرانکران و ماڵەکانیشیان سوتێنران و تاڵانکران و دانیشتوانەکەشیان بۆ ناوچەکانی تری رۆژئاوای تورکیا راگوێزران، کە ژمارەیەکی زۆریان لە برسان و لە سەرمان مردن.

جینۆسایدی گەلی کورد لە یاسای ژمارە (٨٨٥ ی ٣١ /١٩٢٦/٥)، ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورکیا جێگیرکراوە. بەگوێرەی ئەم یاسایە پەلاماردانی سەر ناوچە کوردییەکان رەوایە.

لەکاتی هەڵگیرسانی راپەڕینی (ئاگری داغ ١٩٢٧ ــــ ١٩٣٠)، سەرجەم دانیشتوانی (٢٢٠) دوو سەد و بیست گوندی ئەو ناوچانەی کە راپەڕینەکەی

گرتبۆوە، نزیکەی (١٠٠٠٠) دە هەزار کەس دەبوون، هەموویان شوێنبزرکران. هەر بۆ تۆقاندن نزیکەی (١٠٠) سەد روناکبیری کوردیان بەدەست و پێ بەستراوەی فرێدایە ناو دەریاچەی (وان). لە ١٩٣٠/١/١، رژێمی تورکیا بڕیاری بە زۆرکۆچ پێکردنی دانیشتوانی هەرێمی دەرسیمی دا. دوای سەرکوتکردنی راپەڕینی دەرسیم لەساڵی ١٩٣٧ کەمالیەکان، بە ئاگر و ئاسن بەربوونە گیانی کورد، (١٥٠٠) هەزار و پێنج سەد پیرەژن و گەنج و منداڵ بەدەست بەستراوی خرانە چاڵێکی گەورەوە و نەوتیان بەسەر داکردن و ئاگریان تێبەردان.

جێی ئاماژە پێدانە، دەربارەی کۆمەڵکوژییەکەی دەرسیم، سەرۆك وەزیرانی تورکیا لە ساڵی(٢٠١٢) دلوای لێبوردنی لە کەسوکاری قوربانیانی دەرسیم کرد. ئەم هەڵوێستە خۆی دانپێدانانە بە جینۆساید کردنی کورد لە باکووری کوردستان.

تورکەکان بەردەوام خەریکی سیاسەتی بەتورك کردن و راگواستن و سڕینەوەی سیمای نەتەوەیی ناوچە کوردییەکانن، کە تائێستا حوکمی عورفی بەسەر ناوچەکەدا جێبەجێ دەکرێت، رۆژانە چەندین گەنج و لاوی ئەم ناوچانە دەکەونە بەر شاڵاوی گرتن و لەناوبردن.

جینۆسایدی کورد لە رۆژهەڵاتی کوردستان:

کوردانی بەشی رۆژهەڵاتیش تووشی هەمان سیاسەتی پاکتاوی رەگەزی بوونەتەوە، لەلایەن دەسەڵاتدارانی ئێرانی. لەنێوان هەردوو جەنگی جیهانیدا، حکومەتی ئێرانی سیاسەتێکی توندی دژ بە کورد ئەنجامدا، لە راگواستنی بەزۆر بۆ ناوچە جیاوازەکانی ئێران.

له سالّی ١٩٣٥ بەشێکی زۆری (گەڵباخ و جەلالی و پیران)، بۆ (سولتان ئاباد و کرمان و شیراز) راگوێزران. هۆزی جەلالی کە لەسنوری ئێران ــ تورکیا و ئازەربایجان دەژیان، نزیکەی (١٠) دە هەزار کەسیان بۆ ناوەراستی ئێران راگوێزران. سیاسەتی رژێمی شای پەهلەوی دانی بەبوونی کورد نەدەنا، کوردیان بە یەکێك لە هۆزەکانی ئێران و زمانی کوردیش بەیەکێك لە شێوە زارێکی زمانی فارسی دادەنا. لەدوای روخاندنی کۆماری کوردستان لە مهاباد، لە سالّی (١٩٤٦) زۆر درندانە کەوتە گیانی دانیشتوانەکەی و ناوچەکەشی وێرانکرد و زمانی کوردی قەدەغەکرد و کەوتە شێواندنی باری کۆمەلآیەتی و کولتووری و داتەپاندنی ئابووری. ئەم بەشەی کوردستانیش، ژیانیان لە بەشەکانی تری کوردستان باشتر نەبووە. تا ئێستا کورد ئاوارە و دەربەدەر دەبێت. سیاسەتی جیاوازی مەزهەبی و نەتەوەیی بەسەردا دەچەسپێ و رۆژانە گەنجان بەرەو زیندانەکانی رژێم راپێچ دەکرێن.

جینۆسایدی کورد لە رۆژئاوای کوردستان:

کورد لە رۆژئاوای کوردستان (سوریا)، بەردەوام لە چەوسانەوەی نەتەوەیی بووە، شێوازی جینۆسایدی کولتووری و نەتەوەیی لە دژ پەیرەو کراوە، بە دابرِینی ناوچە کوردیەکان لەگەلّ یەکتری، ئەویش بە نیشتەجێکردنی هۆزە عەرەبەکان لەنێوان کوردانی باکوور و رۆژئاوا، وەك پشتێنەیەك بۆ لێك دابرینی نەتەوەی کورد و جوگرافیاکەی و پەیرەوکردنی لەناوبردن و نەهێشتنی زمانی کوردی.

لە سالآنی (١٩٤٥ ــ ١٩٥٨) رژێمی سوریای عەرەبی زۆربەی ئەفسەرە کوردەکانی لە سوپا دەرکرد.

لە سەرژمێری ساڵی ١٩٦٢ زیاتر لە دوو سەد هەزار کەس لە دانیشتوانی پارێزگای جەزیرە، مافی هاونیشتمانی بوونیان لێسەندرایەوە، وەك لێ سەندنەوەی مافی ژیان، چونکە مافی کارکردن و کڕین و فرۆشتن و ژنهێنان و شووکردن و دامەزراندنیان نامێنێ. جگە لەمەش ناوی گوند و ناوچە و شارە کوردیەکانی گۆڕی بۆ عەرەبی.

لەمیانەی بابەتەکانمان دەردەکەوێت کە ئەو رژێمانەی کوردستانیان بەسەر دابەشکراوە، هەمان سیاسەتی پاکتاوکردنی رەگەزیان دژ بە گەلی کورد پەیرەو کردووە. چەندین شێوازیان بەکارهێناوە بۆ سڕینەوەی نەتەوەی کورد، بۆیە بەردەوام لە دژایەتی کردنی کورد هاوکار و هاوڕا بوونە و پەیمان و بەڵێنیان لەنێوان خۆیاندا بەستووە. هەر یەك لەو وڵاتانەی ئەو بەشەی کوردستانیان بەرکەوتووە، بەهیچ جۆرێك بە خاکی کوردی نازانێت و دانیش بە مافەکانی گەلی کورد نانێن.

لە کۆڕەوی ساڵی ١٩٩١ دا

پرسیارەکانی بەشی شەشەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

جینۆساید، جینۆسایدی جەستەیی، جینۆسایدی بایەلۆژی ، جینۆسایدی کەلتووری، جینۆسایدی ئابووری، تورکی چیایی، راپەڕینی دەرسیم .

پ٢. جینۆساید لە یاسای نێودەوڵەتی وەکو تاوانێکی سەربەخۆ ، تایبەتمەندی جیاوازی هەیە لەگەڵ تاوانی تر . ئایا ئەم تایبەتمەندیانە چین ؟

پ٣. رژێمی عێراق بۆ پەیرەوکردنی جینۆسایدی ئابووری بەرامبەر بە گەلی کورد چەندین شێوازی گرتە بەر ،بە وردی رونیان بکەوە.

پ٤.ئەم بۆشاییانەی خوارەوە پڕبکەوە .

١. جینۆساید ئەم تاوانانەی خوارەوە دەگرێتەوە ،کە بریتین لە
١....... ٢.........٣.....٤.....٥.

٢. بەپێی مادەی سێ ئەنجامدەرانی ئەمانەن کە سزا دەدرێن
١.....٢.....٣......٤.....٥.....

سەرچاوەكان

١. ئـەمیر قـادر: دۆزی جینۆسـایدی خـەڵكی كوردسـتان: كـۆنگرەی بەجیهانناسـاندنی جینۆسایدی گەلی كورد: هەولێر، ٢٠٠٨,

٢. پ. ی. د. سەعدی عوسمان هەروتی: سیاسەتی پاكتاوی رەگەزی كورد لـە كـەركوك لە ساڵانی دوای راپەریندا: كۆنگرەی بەجیهانناساندنی جینۆسایدی گەلی كورد: هـەولێر، ٢٠٠٨,

٣. د. مارف عومەر گوڵ، جینۆسایدی گەلی كورد، هەولێر، ٢٠١٠,

٤. دراسه عن الكورد الفیلین http://www.kurdefrin.com/vb/t7411.html

٥. رێكاریَ مزویری: شێواز و میكانزمی جینۆساید و دیمۆسایدی بارزانییەكان: كۆنگرەی بەجیهانناساندنی جینۆسایدی گەلی كورد: هەولێر، ٢٠٠٨,

٦. رێكاریَ مزویری: ئەنفال و كۆمكوژی و كاریگەرییێن دەروونی، هەولێر، ٢٠١١,

٧. رێبوار رەمەزان عەبدوڵلا: باروقی لەناویردنی بارزانییەكان، چاپی یەكەم، ٢٠١٢,

٨. رێبـوار رەمـەزان عەبـدوڵلا: جینۆسـایدكردنی بارزانییـەكان لـە سـەدەی بیسـتەمدا. هەولێر، ٢٠١١,

٩. رێكخراوی V.i.s.d.p. ئەڵمانی، وەرگێرانـی لـە ئەڵمانییـەوە: ناسـح ئیـبراهیم دزەیی: كوردستان گەورەترین هێرش بەچەكی كوشندەی كیمیاوی، دهۆك، ٢٠٠٨,

١٠. جاسـم محەمـەد محەمـەد عـەلی: جینۆسـایدی دانیشـتوانی پارێزگـای سـلێمانی، كۆنگرەی بەجیهانناساندنی جینۆسایدی گەلی كورد: هەولێر، ٢٠٠٨,

١١. خەبات عەبدوڵلا: هەڵەبجە ... مەملەكەتی ژیان، سلێمانی، ٢٠١٠,

١٢. خەلیل عەبدوڵلا: بەجینۆسایدناسینی ئەنفال، سلێمانی، ٢٠١١,

١٣. فریشتە كەوە: كارەساتی هەڵەبجە، هەولێر، ٢٠٠٨,

١٤. فرمان عبدالرحمن: پاكتاوی رەگەزی كورد لە كوردستانی عێراقدا، سلێمانی، ٢٠٠٦,

١٥. مهاباد قەرەداغی، كارەساتی ئەنفال و كاریگەرییە دەروونییەكانی لەسەر كۆمەڵگەی كورد: كۆنگرەی بەجیهانناساندنی جینۆسایدی گەلی كورد: هەولێر، ٢٠٠٨,

١٦. میدل ئیست ووچ: وەرگێڕان محەمەد حەمە ساڵح تۆفیق، جینۆساید لە عێراقدا، سلێمانی، ٢٠٠٤,

١٧. مایکل لیزنبێرگ، ئەنفال لە کوردستانی عێراق، وەرگێڕانی کاروان محمد: سلێمانی، ٢٠١١,

١٨. یوسف دزەیی: ئەنفال، کارەسات و ئەنجام و رەهەندەکانی: هەولێر، ٢٠٠١,

١٩. المحامي طارق جامباز: ضحايا عمليات الانفال ١٩٨٨ من المسيحين و الايزدين، أربيل، ٢٠٠٨,

٢٠. خالد المرسومي: واقع الكرد الفيليين بين الاقصاء والقوانين، العدد السادس لمجلة "تضامن" أيلول ٢٠٠٨.

٢١. الكورد الفيليون من تفرعات الشعب الكوردى العريق فى التاريخ

24 http://www.kurdefrin.com/vb/t7411.html. د. احمد راسم النفيس، من هم الكرد الفيليون؟ http://annabaa.org/nbahome/nba72/kurd.htm

٢٢. اليزابيث كامبل، كورد فيلي، ترجمه: دياري صالح مجيد : http://nihadtuz.forumarabia.com/t24

٢٣. ضياء السورملي: الكرد الفيلية حقائق و مواقف:Kadhem English - Arabic. Kurdish

٢٤. سەردار محمد عبدالرحمن، هوشیار محمدامین خۆشناو، نەخشەی (بەعەرەبکردن، ئەنفال، کۆمەڵگە زۆرەملێییەکان،کیمیاباران): ئەتلەسی هەرێمی کوردستانی عێراق، عێراق و جیهان، کۆمپانیای تینوس بۆ چاپەمەنی و کاری هونەری، هەولێر، ٢٠٠٩.

٢٥. سەردار محمد عبدالرحمن، هوشیار محمدامین خۆشناو، (ئەتڵەسی مێژووی بزاڤی رزگاریخوازی کوردستان، کۆمپانیای تینوس بۆ چاپەمەنی و کاری هونەری، بەرگی یەکەم، هەولێر، ٢٠١٢.

٢٦. وەزارەتی کاروباری شەهیدان و ئەنفالکراوەکان: پرۆژەی ئەرشیفکردنی جینۆسایدی گەلی کورد، زنجیرە(٦) هەولێر، ٢٠٠٨,

٢٧. عومەر محەمەد: کۆمەڵکوژیی بارزانییەکان بە ئەنفال ناوبەرین یا بەجینۆساید، گۆڤاری ئەنفالستان، ژمارە (٩) Anflistan@yahoo.com ، چاپخانەی رەنج.

تا بەچکە کوردێك مابێت
لە بیرتان ناکەین

....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....
....